

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҲИ
МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН»**

Бо ҳуқуқи дастнавис

УДК-371.671+502 (2-тоҷ)

ББК-28+28.08 (2-тоҷ)

К-85

ҚҶЗИЕВА РАЪНОГУЛ МИРМУҲАММADOVНА

**ТАШАККУЛИ МАЪРИФАТИ ЭКОЛОГИИ ХОНАНДАГОНИ
СИНФҲОИ 5 – 9 ДАР ҶАРАЁНИ МАШҒУЛИЯТҲОИ
БЕРУНАЗСИНФИЮ БЕРУНАЗМАКТАБӢ
АЗ БИОЛОГИЯ**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади
илмҳои педагогӣ аз рӯи ихтисоси 13.00.01- Педагогикаи
умумӣ, таърихи педагогика ва таҳсилот

Кӯлоб – 2022

Диссертатсия дар кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода гардидааст.

Роҳбари илмӣ **Мирализода Абдусалом Мустафо** - доктори илмҳои педагогӣ, профессор.

Муқарризони расмӣ: **Холназаров Санг**, доктори илмҳои педагогӣ, профессор, профессори кафедраи методикаи фанҳои табиатшиносии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Сайдахмадзода Дилором, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи психология ва сотсиологияи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муассисаи пешбар: Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Ҳимояи диссертатсия “24” – уми декабри соли 2022, соати 14:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D.КOA-002-и назди Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ” (Ҷумҳурии Тоҷикистон, 735360, ш. Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров 16) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия ва автореферат дар сомона (www.kgu.tj) ва китобхонаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар суроғи 735360, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16 шинос шудан мумкин аст.

Автореферат равон карда шуд «___» _____ соли 2022.

Котиби илмии Шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои педагогӣ, дотсент

Рафиев С.А.

Муқаддима

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Рушди бомарому бошиддати илмӣ-техникӣ, ки аз охири асри XX ва оғози садаи XXI – фарорасии ҳазорсолаи савум боиси бозёфту комёбиҳои соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, бахусус пешрафту навоварии нанотехнологӣ, бозсозии ислоҳоти соҳаҳои маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷанбаҳои появию бунёдӣ ва марҳалаҳои навоварӣ гардид. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ чун дигар мамлаҳати Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) ба раванди нави таълим ва фазои ягонаи таҳсилоти умумибашарӣ, яъне низоми кредитии таҳсилот шомил шуд.

Азнавсозӣ, ислоҳот ва такмили нақшаю барномаҳои таълимии фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ, риёзӣ ва техникӣ дар заминаи амалисозии Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январи соли 2020 №1445 Дар бораи «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» эълон намудани солҳои 2020-2040 сурат гирифта истодааст. Дар ин радиф ба нақша ва барномаҳои таълимии фанҳои биологӣ (ботаника, зоология, анатомия, физиология ва беҳдошти саломатӣ, экология ва биологияи умумӣ) бо тақозои замони муосир тағйироту иловаҳо ворид гардидаанд. Соҳаи маориф аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон яке аз «Соҳаҳои афзалиятноки кишвар» эълон гардида, санаду ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ дар ин самт рӯз аз рӯз мукамал гардида истодаанд.

Рушди сохторҳои илм ва маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои олии касбии омӯзгорӣ дар доираи иҷрои амалии Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи «Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» (2020), Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи «Барномаи давлатии тарбияи фарҳангии экологии аҳолии Тоҷикистон то солҳои 2020» (аз 2.04.2015, №178) сурат гирифта истодаанд.

Новобаста ба ин пешравиҳо, дар фаъолияти омӯзгорону методистони фанҳои биологӣ, роҳбарони муассисаҳои миёнаи умумӣ ва олии касбии омӯзгорӣ ҷиҳати беҳдошти раванди таълиму тадрис, зина ба зина болобарии дараҷаи дониш, маҳорату малака, касбомӯзию интиҳоби касбҳои таҳассусии толибилмон мушкilot мавҷуд аст. Масъалаҳои мубрами соҳа «Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ аз биология» ва дар ин замина, инкишофи фаъолияти ҷустуҷӯию эҷодӣ ва ҷаҳонбинии илмии хонандагон мавриди омӯзиш, таҳлил ва тавсифу баррасӣ қарор гирифта истодаанд.

Дараҷаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Асосҳои педагогию дидактикӣ ва илмию методологии назариявӣ дар мавзуи ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ аз биология дар пажӯҳишҳои олимони хориҷӣ А.А.

Вербитский, В.В. Дежкин, Лихачев, Б.Т., И.Т. Суравегина, Л.И. Салеева, А.П. Сиделковский ва дигарон инъикос ёфтаанд. Натиҷаи баланди таълиму тарбияи экологии насли наврас ин ташаккулдиҳии маърифати экологии онҳо ба шумор меравад. Омӯзиш ва таҳияи роҳу усулҳо ва ҷанбаҳои таълиму тарбияи экологӣ дар замони муосир дар таҳқиқоти олимони хориҷӣ: А.Н. Захлебний, Л.В. Моисеева, И.Т. Суравегина ва олимони ватанӣ Э.А. Турдикулов, С. Мирзоев, А. Раҳимов, А. Давлатов, М. Саидов, А. Эргашев ва дигарон аз нигоҳи педагогӣ, дидактикӣ, методӣ амалӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ баррасӣ гардидаанд.

Масъалаҳои таълиму тарбия ва маърифати экологии хонандагони муассисаҳои таълимӣ дар асару мақолаҳои олимону муҳаққиқони кишвар М. Лутфуллоев, Н.О. Холбеков, А.И. Раҳимов, Холназаров С., Ёров Ҷ., Насриддинов С., А.М.Мирализода, С.Мирзоев, М. Досаков ва дигарон инъикосгардида, нақши онҳо ба рушди илми педагогикаи ватанӣ назаррас арзёбӣ мегардад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо), мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи татбиқи нақшаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот: Коркард ва тарҳрезӣ намудани асосҳои илмию назариявии ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ аз биология маҳсуб меёбад.

Барои расидан ба мақсади таҳқиқот **вазифаҳои зерин** муайян ва мавриди пажӯиш қарор дода шудаанд:

1. Омӯзишу таҳлили ҳолат ва дараҷаи таҳқиқи мавзӯ дар адабиёту сарчашмаҳои фалсафӣ, педагогӣ дидактикӣ, умумибиологӣ ва иҷтимоӣ фарҳангӣ;

2. Таҳлили ҷанбаҳои илмӣ-назариявӣ, методӣ ва таҳияи амсилаи мавзӯи “Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ аз биология”;

3. Ҷустуҷӯ, дарёфт ва таҳияи роҳу усулҳои амалисозии ҷанбаҳои илмӣ, назариявӣ ва методӣ “Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ аз биология”.

4. Аз нигоҳи педагогӣ дидактикӣ ва методӣ муайян намудани роҳу усулҳои самарабахш ҷиҳати ташкилу гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ.

5. Коркарди натиҷаҳои ниҳии таҳқиқот: озмоишҳои педагогӣ, санҷишу муайян кардани маълумоти омӯрӣ-математикӣ оид ба амсилаи таҳқиқот дар синфҳои 5-9 - и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.

Объекти таҳқиқот: - Раванди фаъолгардонӣ ва ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5-9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ аз биология.

Предмети таҳқиқот: дарёфти роҳу усулҳои педагогӣ дидактикӣ “Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ аз биология” иборат мебошад.

Фарзияи таҳқиқот: ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ аз биология ҷиҳати рушди маърифати экологии хонандагони синфҳои 5-9 ба шарте мусоидат менамояд, ки агар:

– мазмуну мундариҷаи сохтори машғулиятҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ ҳамчун ҷузъи таркибии идомаи дарсҳои муқаррарии ҷараёни таълиму тадриси хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз нигоҳи педагогӣ дидактикӣ ва методӣ тарҳрезӣ ва муайян карда шавад;

– роҳу усулҳои истифодаи самараноки фаъолгардонӣ ва ташаккули табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифати экологии хонандагон дар заминаи машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ, тибқи талаботи педагогӣ дидактикӣ ва методӣ амалан коркарду баррасӣ карда шаванд;

– роҳу усулҳои амалисозии “Моделҳои таҳқиқот оид ба “Фаъолгардонӣ ва ташаккули маърифати экологии хонандагон дар ҷараёни ташкилу гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабии таҳия ва татбиқ карда шаванд”.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқот дар тури солҳои 2017-2022 гузаронида шуда, аз се марҳилаи дорой мазмуну муҳтавои бо ҳам алоқаманд иборат аст.

Марҳилаи аввал (2017-2018). Омӯзиш, таҳлил, ҷамъоварӣ ва асосноккунии маъҳазу сарчашмаҳои педагогӣ, дидактикӣ умумибиологӣ муайян кардани мақсад, фарзия, методология ва усулҳои назариявии таҳқиқот, вазифа ва теъдоди мавзӯҳои ба таҳқиқот ҳамбастбударо дар бар мегирад. Ҳамчунин, дар ин марҳила барномаю нақшаи амалисозии санҷишҳои эмпирикӣ, дастгоҳи илмӣ, фарзия, роҳу усулҳо ва методҳои таҳқиқот низ муайян карда шудаанд.

Марҳилаи дувум (2019-2020). Таҳияи намунаи модели таҳқиқот, озмоишҳои таълимӣ – педагогӣ, маводи таълимӣ, анкетаҳо, тестҳои таҳассусӣ, варақа – саволномаҳо, корҳои хаттӣ – санҷиши фароғи васеи тарзу усулҳои озмоишӣ, мувоҳисаҳо, ҷанбаҳои педагогӣ дидактикӣ “Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ аз биология” тарҳрезӣ ва баррасӣ шуданд.

Марҳилаи савум (2021-2022). Марҳилаи ниҳой - муқаррароти ҷанбаҳои асосии мавзӯи диссертатсионӣ, амалисозии модели таҳқиқот, коркарди омории натиҷаҳои тарҳрезӣшуда, натиҷаи самтҳои назариявӣ ва озмоишӣ дар низомии машғулиятҳои дарсӣ, озмоишҳои педагогӣ амалӣ ҷамъбаст ва таҳияи матни рисолаи илмиро дар бар мегирад.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқот: Омӯзиш, таҳлил ва таҳқиқи сарчашмаҳои фалсафӣ оид ба “Асосҳои фалсафии салоҳиятҳои экологӣ” (Н.Н. Моисеев, Н.Ф. Рейгриг ва диг.), асосҳои педагогию дидактикӣ оид ба “Муътадили чараҳои таълиму тарбия” (Ю.К. Бабенский) “Соҳтори низоми раванди таълим” ва “Назарияи фаъолият” (А.Н. Леонтев)- “Концепсияи маърифати таълимӣ” (Т.И. Шамова, Т.И. Шукина) ва умумибриология, аз ҷумла экологӣ “Назарияҳои педагогӣ оид ба моҳият ва мазмунҳои тарбияи экологии хонандагон” (Н.Ф. Виноградова, И.Д. Зверев, А.Н. Захлебний, И.Т. Суравегина ва диг.), оид ба “Назария ва амалияи ташкили гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ, аз сикли фанҳои умумибриология” (К.И. Василева, Р.М. Евдокимова, С.С. Мирзоев); инчунин Қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба соҳаи маориф, аз ҷумла “Қонун дар бораи маориф” (2013), “Барномаи рушди илмҳои табиатшиносӣ, риёзӣ ва техникаи барои солҳои 2010-2020” (2017), Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи солҳои 2020-2040 “Бистсолаи омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф”, ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқии Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, маводи конфронсиҳои илмӣ-амалии донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ, семинару ҷаласаҳои Шурои илмӣ-методи донишгоҳ ва кафедраҳои таҳассусиро дар бар мегирад. Татбиқи амалии натиҷаҳои модели мавзӯи илмӣ – таҳқиқотӣ, таҳти унвони “Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5-9 дар чараҳои машғулиятҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ аз биология”, тариқи пурсишу суҳбатҳои шифоҳӣ, саволнома – анкетаҳо (тестҳои таҳассусӣ), корҳои хаттӣ – санҷиши хонандагон дар доираи барномаҳои таълимии сикли фанҳои умумибриология сурат гирифтаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот: Барои омӯзиш, таҳлил ва таҳқиқи санҷиши ҷанбаҳои педагогию дидактикии таҳқиқот ва натиҷаҳои татбиқи амалии фарзияи пешниҳодшуда ва дар маҷмӯъ ноил шудан ба ҳадафҳои мақсаднок методҳои назариявӣ ва эмпирикӣ интихоб ва мавриди истифода қарор дода шуданд.

Сарчашмаи маълумот - Осори илмӣ олимони ватаниву хориҷӣ, методистону педагогҳо ва психологҳо оид ба роҳи равиш ва воситаҳои ташаккули малакаҳои хонандагон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», Стандартҳои давлатии таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон, нақшаи барномаҳои таълимии соҳавӣ, санадҳои меъёрию ҳуқуқии Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҷрибаи пешқадами муаллимони муассасаҳои таҳсилоти миёнаи умумии ҷумҳурӣ.

Заминаҳои эмпирикӣ: Заминаҳои эмпирикии таҳқиқотро муносибати амалӣ бо объекти таҳқиқшаванда: омӯзиши адабиёти илмӣ-методи марбут ба мавзӯ, омӯзиши адабиёти умумӣ-дидактикӣ ва назариявӣ оид ба педагогика, психология ва методикаи таълим; омӯхтан ва истифодаи таҷрибаи пешқадами педагогӣ; истифода аз методҳои эмпирикӣ - суҳбат ва саволномаҳо бо муаллимону мактаббачагон, ташкил ва гузаронидани озмоишҳои муқарраркунанда ва ташаккулдиҳанда; таҳлилу ҷамъбасти

далелу маълумоти дар ҷараёни озмоиш бадастомада ва таҳлилу арзёбии муқоисавии натиҷаҳои онҳо, мушоҳидаи педагогӣ, мусоҳибаҳо, усулҳои ҳуҷҷатҳои арзёбии таҳсилоти миёнаи умумӣ, дар асоси маълумоти бадастомада ташаккул додани далелҳои илмие, ки дар натиҷаи истифодаи нишондиҳандаҳои сифатӣ, усулҳои миқдорӣ ва дар шакли маълумоти оморӣ ва коркарди оқилонаи онҳо ба вуҷуд омадаанд, ташкил медиҳанд.

Пойгоҳи асосии озмоиши таҳқиқотро муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ №18,19,39,5,37,32,- и н. Фарҳори минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳанд.

Дар мавриди гузаронидани таҳқиқоту озмоишҳои педагогӣ, яъне анкетапурнамоӣ 1367 нафар хонандагон ва 101 нафар омӯзгорону мутахассисон, аз ҷумла 42 нафар омӯзгорони ҷавони бо собиқаи кории то 5 сол, 37 нафар омӯзгорони бо собиқаи кории беш аз 10 сол ва ҳамчунин 22 нафар мутахассисонро, ки ба ҳайси роҳбарони муассисаҳои таълимӣ, шуъбаҳои маориф ва илм, омӯзгорони дорой таҳассуси баланд фаъолият мекардаанд, фаро гирифта шудаанд.

Навгонию навоариҳои таҳқиқот чунин арзёбӣ мегарданд:

1. Модели илмӣ-назариявӣ ва методии амалии мавзӯи таҳқиқотӣ доир ба “Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ аз биология” - и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, коркард ва аз ҷиҳати амалӣ асоснок карда шуд;

2. Муайян карда шуд, ки барои фаъолгардонӣ ва ташаккули маърифати экологии хонандагон системаи яқлухти ҷараёни таълим, ягонагӣ бо ҳамаҷаҳамандии самтҳои мундариҷавии таҳқиқот мавҷуд набуда, ин раванд ҷараёни мунтазами муаррифию арзёбӣ, тарҳрезӣ ва мураббаъсозии технологияҳои навро талаб менамояд;

3. Нақш ва мақоми методҳои гуногуни таълим, шаклҳои ташкилии раванди таълим, аз ҷумла машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ дар фаъолгардонӣ ва ташаккули маърифати экологӣ, инкишофи фаъолияти ҷустуҷӯию эҷодӣ ва ҷаҳонбинии хонандагон аз сикли фанҳои умумибитологӣ муайян ва арзёбӣ гардид.

4. Дар ҷараёни гузаронидани мушоҳидаҳо, озмоишҳои педагогӣ, саволнома-анкетаҳо, корҳои хаттӣ-санҷишӣ, омӯзиши таҷрибаи пешқадами педагогии омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ аз сикли фанҳои умумибитологӣ мазмун ва мандариҷаи машғулиятҳои намунавӣ барои гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ таҳия карда шуд.

Нуқтаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Муҳтавои асосии таҳқиқот барои ҳимоя муқаррароти зеринро дар бар мегиранд:

1. Амсилаи мавзӯи таҳқиқотӣ таҳти унвони «Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5-9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ аз биология» дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ №5, 18, 19, 32, 37 ва 39-и ноҳияи Фарҳори вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон.

2. Мазмуну мундариҷаи донишҳои экологӣ, ва умумибриология, баландбардории ҷанбаҳои назариявӣ амалӣ, таълимию диққатҷалбкунандаи масъалаҳои фаъолгардонӣ ва ташаккули маърифати экологӣ, инкишофи фаъолияти ҷустуҷӯию эҷодии хонандагон дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣю беруназмактабӣ аз сикли ҷанҳои биология.

3. Сохтори педагогии «Ташаккули маърифати экологии хонандагон мутобиқ бо маҷмӯи ҷараёни таълим, ҳамроҳию ягонагии ҷанбаҳои мундариҷавӣ ва муаррифӣ-арзбӣ, инчунин мақсад, мундариҷа, роҳу усулҳо, методҳо ва дигар шаклҳои ташкилии раванди таълим бо машғулиятҳои беруназсинфӣю беруназмактабӣ.

4. Шароитҳои педагогии фаъолгардонӣ ва ташаккули маърифати экологии хонандагон дар пойгоҳ ё заминаи ду ҷанба;

– дар заминаи ҷанбаи мундариҷавӣ, яъне пурзӯр намудани самту дараҷаи донишҳои экологӣ, кишваршиносӣ ва умумибриология;

– дар пояи ҷанбаи муаррифӣ-арзбӣ ташаккулу инкишофи фаъолияти ҷустуҷӯию эҷодӣ, ҷаҳонбинии илмӣ, ҷараёнҳои маърифатнокии хонандагон, яъне тафаккур, хотира, шуур, диққат, эҳсосот, идрок дар ҷараёни дарсҳои асосӣ-синфӣ, машғулиятҳои беруназсинфӣю беруназмактабӣ.

5. Дар заминаи мафҳумҳои «Омилҳои экологӣ», «Муҳити зист», «Ҷомеаи табиӣ», «Ҳифз ва истифодаи самараноки боигарии табиӣ-биология» ва мавриди омӯзиш қарор додани онҳо аз оғози омӯзиши сикли ҷанҳои умумибриология, яъне аз раванди таълими ҷанҳои появӣ-табиӣ дар синфҳои 5-9-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот иборат аз ҷустуҷӯ ва дарёфти ҷанбаю самтҳои вобаста ба таҳия ва асосноккунии модели назариявӣ ва сохтори технологияи фаъолгардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣю фарҳангӣ, инкишофи фаъолияти ҷустуҷӯию эҷодии хонандагон дар заминаи ягонагии самтҳои мундариҷавӣ, рушди бемайлони донишҳои экологӣ, кишваршиносию умумибриология, самтҳои муаррифию арзбӣ, яъне аз таҳлили мафҳуми “Маърифати экологӣ” роҳу усулҳо, методҳо ва меъёру ташаккули ҷанбаҳои маърифатӣю фарҳанги экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 - и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣю беруназмактабӣ, фаъолияти педагогӣю касбии омӯзгорон ва аз ҷониби онҳо интиҳоб ва самаранок истифода намудани шаклу усулҳои таълими анъанавӣ ва методҳои муосири раванди таълим, аз ҷумла истифодаи технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ бо назардошти навоари раванди таълиму тадрис, аз сикли ҷанҳои умумибриология мебошад.

Ҷанбаҳои амалии таҳқиқот аз таҳияю мурағбатсозии модели таҳқиқот, методика ва амалисозии мавзӯи рисолаи илмӣ оид ба “Ташаккули экологии хонандагон, дар як қатор таҳқиқоти методӣю амалии олимон барои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, тарбияи

экологии хонандагон, намунаи нақшаҳои гузаронидани маҳфилҳои фанӣ, мушоҳидаҳои фенологӣ, экскурсияҳо ва дигар намудҳои машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ, бо ёрии муаллимону методистони касбӣ иборат мебошад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Натиҷаҳои асосии бадастомадаи таҳқиқоти озмоишии педагогӣ, ки дар маводи Паёми ДМТ, Паёми ДДОТ ба номи С. Айнӣ, дар васоити таълимӣ-методӣ, дар ҷаласаҳои кафедраи педагогикаи ДМТ, конференсияҳои илмӣ-назариявии ДМТ, ҷумҳуриявӣ чоп ва таҳлилу баррасӣ гардидаанд. Ҳамзамон, дар ҷараёни гузаронидани дарсҳои синфӣ, машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ, дар фаъолияти илмию педагогии омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, донишкадаи такмили ихтисос ва бозомӯзии омӯзгорони сикли фанҳои умумибیологӣ, ҳамчун маводи ёрирасони методӣ истифода бурда мешаванд. Натиҷаҳои бадастомадаи таҳқиқот дар 17 мақолаи илмӣ-методӣ, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризишавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА-и назди Президенти Федератсияи Россия ба таъби расидаанд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия ба бандҳои зерини шиносномаи ихтисоси илмӣ 13.00.01 – «Педагогикаи умумӣ, таърихи педагогика ва таҳсилот» (илмҳои педагогӣ) мувофиқат мекунад: *банди 1* – «Методологияи таҳқиқотҳои педагогӣ» (равишҳои таҳқиқотӣ дар рушди илми педагогика, ҳамбастагӣ ва ҳудудҳои татбиқпазирии онҳо; усулҳои таҳқиқотҳои педагогӣ), *банди 6* – «Концепсияи таҳсилот» (сифати таҳсилот ва технологияҳои арзёбии он; равандҳои инноватсионӣ дар таҳсилот), *банди 7* – «Педагогикаи амалӣ» (ҷамъбаस्तкунии таҷрибаи педагогии пешқадам; ҳаракати инноватсионӣ дар таҳсилот; фаъолияти озмоишию таҷрибавии муассисаҳои таълимӣ).

Саҳми шахсии доктараи дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллиф дар иштироки бевоситаи ӯ дар марҳалаҳои таҳқиқот: интиҳоб, таҳия, коркард, банақшагирию асосноккунии мавзӯ, тартиб додани сохтори рисола, муайян кардани мақсаду вазифа ва объекту предмет, ҷустуҷӯ ва дарёфти адабиёти зарурӣ оид ба мавзӯи таҳқиқот, ҷамъоварӣ ва мураттабсозии маводи озмоишҳои педагогӣ ва коркарди оморию риёзии онҳо, таҳлил корбаст ва тарҳрезии натиҷаҳои корҳои озмоишӣ – таҷрибавӣ, таҳия ва нашри мақолаҳои илмӣ, иштирок дар ҷорабинҳои илмӣ, ҷамъбасти натиҷаҳои бадастомада ва таҳияи диссертатсия, таҷассум меёбад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои асосии бадастовардашуда дар тамоми давраҳои таҳқиқот дар конференсияҳои умумидонишгоҳӣ (ДМТ) ва ё иттиҳодияҳои илмӣ – методии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва кафедраҳои педагогикаи ДМТ пешниҳод ва баррасӣ гардидаанд.

Ҳамчунин, дар раванди гузаронидани озмоишҳои педагогӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тури солҳои 2017-2022 бахусус дар пойгоҳи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №№5,18,19,32,37 ва 39 н. Фарҳор, кафедраи педагогикаи

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (2017-2022) санчида шуда, дар конгресси илмӣ ва назариявии муаллимон ва донишҷӯён дар ҷаласаҳои кормандони соҳаи маориф баррасӣ гардидааст.

Интишороти аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ, ки мазмунҳои асосии таҳқиқотро ифода мекунанд, бо теъдоди 17 мақолаҳои илмӣ: 5 номгӯй дар нашрияҳои илмӣ тақризишавандаи феҳристи тавсиянамудаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 9 дар маводҳои конференсияҳо ва 3 номгӯй дар нашрияҳои дигар ба таъби расидаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, хулосаҳои умумию пешниҳодҳо, рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат аст. Шумораи адабиёти истифодашуда ба 200 адад расида, ҳаҷми умумии диссертатсия дар 167 саҳифаи чопи компютерӣ таълиф шудааст.

Муҳтавои асосии диссертатсия

Дар ибтидои диссертатсия муқаддима ва тавсифи умумии таҳқиқот дарҷ шудааст, ки дар он мубрами ва зарурияти баргузори ҷанбаҳои таҳқиқот, дараҷаи азхудшавии мавзӯ, заминаҳои илмӣ, назариявӣ методологӣ, мақсад, объект, мушкилот, вазифаҳо, фарзия, муқаррароте, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, эътимоднокии натиҷаҳо, идеяҳои пешбар, аҳамияти назариявӣ ва амалӣ, саҳми шахсӣ дар таҳияи диссертатсия, интишороти, соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия, пойгоҳи таҳқиқот дарҷ гардидаанд.

Боби якум “Асосҳои илмӣ-методологии ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5-9 дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ аз биология биология” аз 3 зербоб иборат мебошад.

Дар зербоби якум «Ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳанги экологии хонандагони синфҳои 5-9» вобаста ба масъалаҳои глобалию умумибашарӣ, аз ҷумла мушкилоти вазъи экологии сайёра, ба монанди гармшавии иқлим, хушксолӣ, ифлосшавии таркиби атмосфераи ҳаво, обшавии пирияхҳо, афзудани бемориҳои сирояткунанда, ба биёбонҳо мубаддалшавии ҷангалзору бешазорҳо, таъсири омилҳои антропогенӣ ба муҳити табиат мавриди омӯзиш, таҳлил ва тарҳрезӣ қарор дода шудаанд.

Мафҳуми фарҳанги экологӣ аз тарафи олимону муҳаққиқони берунмарзӣ Моисеев Н.Н., Урсул А.Д. ва Данилова В.И. ҳамчун ҷузъи фарҳанги инсоният, олимони ватанӣ: Забиров Р., Саидов М., Давлатов Н., Абдуллозода Х., Шарипов М., Мирзоев С.С., Досаков М., Эргашов Н ва дигарон аз нигоҳи педагогӣ дидактикӣ тавсифу таҳрезӣ гардидааст.

Ҳамин тавр, дар замони муосир мафҳуми фарҳанги экологӣ таърифи ягона ва мушаххаси худро надошта бошад ҳам, мазмунан қариб ҳамаи нуқтаҳои назар ба як дигар наздиканд.

Мо таҳти фарҳанги экологӣ шуури ягонаи экологиро мефаҳмем, ки дар ҳолатҳои равонӣ-психологӣ ва фаъолиятҳои амалии шахсият таҷассум меёбад.

Мо фарҳанги экологиро таҳқиқ намуда, дар он аломатҳои зеринро дарёфтем:

– мавҷудияти маълумот ва шуури экологӣ, кӯшидан дар ҷодаи ҳифз ва беҳдошти муҳити табиӣ, ки сабаби мавҷудияти ҳаёт ва махсусан инсоният мебошад;

– қобилияти истифода намудани донишҳои экологӣ дар амал ва ҳаёти ҳамаҷуз;

– маҳорати дарк ва дарёфти проблемаи экологии ба миёномада ва ҷустани роҳҳои ҳал ва бартарафнамоии он.

Ҳамин тавр мо ба хулосае омадем, ки мазмуни фарҳанги экологӣ дар заминаи омилҳои зерин ташаккул меёбанд, ки сохтори таркибии онро дар ҷадвали №1 шарҳ додаем:

- 1) Сатҳи донишҳои экологӣ;
- 2) Сатҳи шуури экологӣ ва рафтор дар табиат;
- 3) Таҷрибаи амалӣ ва маҳорату малакаҳои ҳифзи табиат.

Ҷадвали №1.

СОХТОРИ ТАРКИБИИ ФАРҲАНГИ ЭКОЛОГӢ

№	ОМИЛҶО	ТАРКИБИ ОМИЛҶО
1.	Сатҳи донишҳои экологӣ	Донишҳо дар бораи табиат ва қоидаҳои муносибатҳои мутақобилаи инсон-табиат-ҷома
2.	Сатҳи шуури экологӣ ва рафтор дар табиат	Андешаҳо, назарҳо, арзишҳо, муносибати ахлоқӣ-зебоипарастӣ ба табиат, муҳаббат ба табиат, масъулиятноки.
3.	Таҷрибаи амалӣ ва маҳорату малакаҳои ҳифзитабиатӣ	Ахборотӣ, таълимӣ-таҳқиқотӣ, ҳифзитабиатӣ, равшаннамоӣ. Маҳорату малакаҳои ҳифзи табиат

Таҳлили адабиёт нишон медиҳад, ки маърифати экологӣ мушкилоти ҳар давраи хос ба таври давомнок ва густурда дар ҳоли тавсеа аст. Лозим ба зикр аст, ки экология ва ҳифзи муҳити зист як илми бисёрҷабҳа буда, бо география, биология, иқтисодиёт, тибб, ҳуқуқ, таърих, равоншиносӣ, педагогика ва фанҳои техникӣ пайванд аст. Аз як ҷиҳат ин илм талаботи ҷадидро барои ташаккулёбии шуури хонандагон фароҳам оварда, аз тарафи дигар маърифати экологӣ, тафаккури экологӣ ва огоҳӣ аз муҳити зистро дар онҳо ривож медиҳад.

Академик Зверев И.Д.¹ менависад: “Тезутунд шудани мушкилоти муносири муносибати байни ҷома ва табиат бисёр қорҳои навро барои мактаб ва маориф матраҳ кардааст, ки бо мақсади тарбияи насли навра

¹ Зверев И.Д. *Организация экологического образования в школе / И.Д.Зверев. – М., 1990.*

тарроҳӣ шудаанд ва ин метавонад таъсироти манфии байни инсон ва табиатро пешгирӣ кунад, ки дар оянда нисбат ба он боэҳтиёт рафтор мекунад”.

Маърифати экологӣ дар худ маҷмуае аз арзишҳои фарҳангӣ ва ахлоқии инсониро таҷассум намуда, яке аз муҳимтарин василаҳои мавқеъгирии иҷтимоии фард дар низоми таъсироти мутақобилаи инсон-табиат, инсон-ҷомеа ва инсон-ҷомеа-табиат ба ҳисоб меравад. Маърифати экологӣ шахсиятро ҳамчун субъекти муносибатҳои иҷтимоӣ, ҳам дар дохил ва ҳам дар байни ҷомеа ва табиат мавриди назар қарор дода, ба сифати яке аз нерӯҳои таҳрикдиҳандаи инкишофи ҷамъият, илм ва фарҳангу маънавиёти мо хидмат мекунад.

Бояд таъкид кард, ки ташаккулёбии тафаккури экологӣ ва шаклгирии маърифати ахлоқӣ ногузир бо таълиму тарбияи экологии фард алоқаманд аст. Ҳангоми ташкил кардани таҳқиқот мо аз ин воқеият натиҷа мегирем, ки дарк, арзёбӣ, таҷрибаи эстетикӣ аз зиндагӣ ва табиат натавонад як равиши муҳим барои барқарор шудани муносибати як фарди муосир бо табиат аст, балки як омили фаъоли пуртаъсир дар таълиму тарбияи ахлоқӣ, ташаккулёбии мавқеи инсонӣ ва фарҳангу рафтори ӯ мебошад. Таълиму тарбияи ахлоқӣ ва экологӣ ташаккулёбии ҷиҳатгирии талабагони муассисаҳои таълимиро ба фаъолияти экологӣ барангехта, фарҳанги экологии онҳоро ташаккул медиҳад.

Дар зербоби дуюми боби якум **“Асосҳои педагогӣ ва дидактикии ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, ҷанбаҳои маърифатию фарҳанги экологии хонандагони синфҳои 5-9 дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ”** масъалаҳои сабабу оқибатҳои садамаҳо, мушкилот, бухронҳои экологии умумибашарию руҳдода, нақш ва мақоми машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ дар фаъолгардонӣ, ташаккулёбии ҳисси табиатдӯстӣ, ҳифзи табиату бойгарии он ҳамчун гаҳвораи ҳастии ҳаёт дар рӯи замин, рушди ҷанбаҳои маърифатию фарҳанги экологии хонандагон, сайёҳи, экологӣ ва инкишофи фаъолияти ҷустуҷӯию эҷодии толибилмони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, коркарду тарҳрезӣ гардидаанд, ки шарҳи мухтасари онҳоро дар зер баррасӣ менамоем.

Бо маром афзудани мушкилоти экологӣ дар охири асри XX ва оғози асри XXI байни ҷомеа ва табиат бисёре аз вазифаҳои навро барои муассисаҳои таълимӣ ва илми педагогика эҷод кардааст. Аз ин рӯ, бояд фаъолияти соҳа тарзе таҳрезиро тарроҳӣ карда шавад, ки воқеан ба насли дар мактаб таҳсилкунанда, дар самти ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ ва рушди ҷанбаҳои маърифатию фарҳанги экологии онҳо кӯмак намуда, ба оқибатҳои таъсироти манфии экологӣ ғалаба ва ин оқибатҳоро бартараф кунад.

Ҳарчанд Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор санаду меъёрҳои ҳуқуқӣ ва барномаҳои давлатии марбут ба экология ва ҳифзи табиатро қабул карда бошад ҳам, ба рафъи воқеии мушкилот дар ин самт бо баланд

бардоштани ҳисси масъулият ва маърифати шаҳрвандон барои ҳифзи табиат расидан мумкин аст.

Муҳимтарин санданҳои меъёрию ҳуқуқии соҳа Қонунҳои Ҷумҳурии «Дар бораи маърифати экологии аҳоли (29 декабри соли 2010, № 673), «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера» (28 декабри соли 2012, №915) ва «Барномаи давлатии комплекси рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2020 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2015, №178) мебошанд. Ҳадафи ин қонуну барномаҳо тақмили асосҳои сиёсати давлатӣ оид ба маърифат ва тарбияи экологӣ, ташаккули ҷаҳонбинӣ, беҳтар намудани вазъи муҳити зист, истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои ҳаёти солим ба аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Яке аз вазифаҳои муҳимтарине, ки дар назди системаи таълим ва тарбияи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ воғузур гардидааст ин ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳанги экологӣ ва шуури экологии хонандагон маҳсуб меёбад.

Бинобар ин, аз ҷониби толибилмон омӯхтану дарк кардани табиат, манбаи захираҳои табиӣ, ҳамчун муҳити зиндагии инсон, манбаи барқарорсозии қувва ва саломатии ӯ, объекти донишҳои илман асоснок оид ба қонунҳои табиат ва истифодаи амалии онҳо маҳсуб меёбанд. Аз ин рӯ, машғулиятҳои беруназсинфӣ экологии хонандагон бояд ба ҳаёт ва инкишофи мустақилияти эҷодии онҳо алоқаи зич дошта бошад.

Дар қорҳои беруназсинфӣ хонандагон мустақилияти эҷодии худро нишон дода, дониши худро оид ба барномаи таълимӣ мактаб васеъ мекунанд. Ҷорабинҳои беруназсинфӣ имкон медиҳанд, ки таъсири муташаккилона ва мақсадноки муаллим ба хонандагони хурдсол гузариш дода шуда, вақти холии онҳоро ба таври оқилона ва самаранок гузаронида ба инкишофи шахсияташон таъсири мусбӣ расонида шавад. Аз ҷиҳати мундариҷа, шакли ташкил ва усулҳои қорҳои беруназсинфӣ бениҳоят гуногунанд. Ба қатори машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ ҷорабинҳои зерин дохил мешаванд:

- ташкили гурӯҳҳои кӯдакони кабудизоркунӣ ва гулшинонӣ;
- гурӯҳҳои муҳофизони табиат;
- ҷамъияти дӯстдорони табиат;
- маҳфилҳои таърихӣ-кишваршиносӣ ва экологӣ;
- олимпиадаҳои фаннӣ;
- шабнишинҳои экологӣ;
- конференсҳои илмӣ-амалӣ;
- озмуну муҳоҳисаҳо;
- бозиҳои шавқоварӣ экологӣ;
- идҳои экологӣ;
- намоишҳои табиӣ экологӣ;
- намоиши расмҳои экологӣ;
- намоиши коллексияҳои экологӣ

– гузаронидани шанбегиҳои экологӣ.

Экскурсияҳо ва сайругаштҳо дар табиат, ки дар раванди он кӯдакон наботот ва ҳайвонотро мушоҳида мекунанд, ба онҳо зебоии табиати ватани худ, беҳамтоии онро ошкор мекунанд. Дар баробари ин, кӯдакон таъсири беасоси зараровари инсонро ба табиат пай мебаранд. Нишон додани мавзӯҳои дар ҳолати табиӣ буда ва муқоиса намудани мавзӯҳои, ки инсон хароб намудааст зарур аст.

Хонандагони синфҳои 5 – 9 муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бештар дар чорабиниҳои оммавӣ (одатан якдафъаина ва эпизодӣ) иштирок мекунанд. Бояд ин чорабиниҳои умумимақтабӣ ба ҷалби диққати хонандагон ба ҳама гуна масъалаҳои муҳими экологӣ равона карда шаванд. Дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ чунин чорабиниҳои экологиро оид ба ҳифзи табиат гузаронидан мумкин аст: даҳсолаи экология, пайраҳаҳои экологӣ, ҳафтаҳои экологӣ, Рӯзи Замин (22 апрел), олимпиадаҳои экологӣ, шабнишиниҳо, озмунҳо ва амсоли онҳо.

Баръакси маҳфилҳо, корҳои беруназсинфӣ бояд ба як қатор талабот ҷавобгӯ бошанд. Мазмуни онҳо бештар аз мантиқи мавзӯ, ба заминаи моддии муассисаи таълимӣ вобаста аст.

Яке аз фаъолиятҳои экологие, ки ҳамчун чорабиниҳои махсуси беруназмақтабӣю беруназсинфӣ истифода кардан мумкин мебошад, ин туризми экологӣ аст. Агар амиқ назар кунем нерӯи ташаккулдиҳандаи фаъолиятҳои экологӣ-ҳифзитабиатии мактаббачагонӣ хурдсол дар раванди ин фаъолият хеле қавӣ ба назар мерасад. Туризми экологӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба хонандагон имкон медиҳад, ки зарурати риояи қоидаҳои рафторро дар табиат дарк кунанд, инчунин бо қоидаҳои саёҳат ба табиат ошно шаванд.

Чорабиниҳои дигар, ки дар рафти он мушкилоти ҳифзи табиат ва барқарорнамоии ҳолати муътадили он баррасӣ мешаванд, ташкилу баргузориҳои маҳфилҳо мебошад. Ҳамзамон, ташкили чорабиниҳо бахшида ба иду чашнвораҳое, ки дар онҳо мавзуи асосӣ ба рушди ҳамачонибаи шахсияти мактаббачагон, ташаккули мавқеи фаъоли ҳаёти онҳо, масъулият барои тақдири табиати ватани худ равона карда мешавад, ҷиҳати баланд бардоштани дониш ва фаҳмишҳои экологии шогирдон мусоидат менамояд. Номи идҳо гуногун буда метавонанд: "Рӯзи табиат", "Фестивали паррандаҳо", "Иди махсуси ягон растанӣ ва ё ҳайвон" "Тоҷикистон – сарзамини табиати зинда".

“Бозиҳои дидактикӣ як амали табиӣ ва шавқоварест, ки шахсияти хонандагон ташаккул медиҳад. Бозӣ озмоишгоҳи ҳаётие аст, ки ба фазои зиндагии хонандагон лаззат мебахшад, ки самарайи он бемисл аст”². Бозиҳои дидактикӣ як намуди бозиҳо бо қоидаҳое мебошанд, ки аз ҷониби муаллимон махсус бо мақсади тарбияи хонандагон таҳия карда шудаанд.

---

² Забиров Р. . Биосфера. (Дастури таълимӣ барои донишҷӯёни макотиби олҷ) / Р. . Забиров. – Душанбе, 2010. – 195 с.

Онҳо ба ҳалли масъалаҳои мушаххаси таълимӣ, инкишофи шахсият нигаронида шудаанд.

Барои таҳияи мушаххаси корҳои беруназсинфӣ пеш аз ҳама, бояд афзалият ба он фаъолиятҳое дода шавад, ки аҳамияти тарбиявӣ дошта, назарияро бо амалия пайванд кунанд, аҳамияти мушкилоти муҳити зисти имрӯзаро нишон дода, принципи таълимӣ-таҳқиқотиро татбиқ кунанд. Яъне, мазмуни корҳои беруназсинфӣ бояд барои гурӯҳи муайяни синну сол дастрас бошад.

Тарбияи экологӣ ҳамон вақт самараро хуб дода, бомуваффақият ҳисобида мешавад, ки агар мо маънӣ ва ҳадафҳои онро аниқ донем, яъне ҳисси инсондӯстӣ, меҳрубонӣ, муносибати масъулия ба табиат ва ҷамъият дошта бошем. Тарбияи экологӣ бояд ба хонандагон таълим диҳад, ки худашон чизхоеро, ки дар атрофи онҳо рӯй медиҳанд, дарк намоянд. Бояд ба кӯдакон дар табиат ва байни ҷамъият дуруст рафтор карданро ёд диҳем. Аксар вақт, бинобар надоштани дониш, онҳо роҳи дурусти рафторро интихоб карда наметавонанд. Бояд корҳои тарбиявӣ барои кӯдакон ноаён ва ҷолиб бошад. Аз ин рӯ, барои ҳар як дарс бояд ҳадафҳо ва вазифаҳои мушаххасу оқилона ва роҳҳои самарабахши татбиқи онҳоро ҷустуҷӯ намоем. Мо барои самаранок ташкил ва гузаронидани бозиҳо методологияи зеринро пешниҳод менамоем (Расми 1).

Расми 1. Методологияи ташкил ва гузаронидани бозиҳо

Дар зербоби сеюми боби якум “Ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳанги экологии хонандагон дар ҷараёни ташкил ва гузаронидани машғулиятҳои беруназмактабӣ” тибқи талаботи педагогӣ дидактикӣ муайян карда шудааст, ки яке аз шаклҳои маъмули ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳангӣ – экологии хонандагони синфҳои 5-9-и муассасаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ

дар чараёни омӯзиши сикли фанҳои умумибیологӣ, ташкилу гузаронидани машғулиятҳои берунамактабии зерин: экскурсия, олимпиадаҳои фанӣ, вазифаҳои хонагӣ, мушоҳидаҳои фенологӣ, супоришҳои тобистонаи хонандагон, таҷрибаҳои саҳроӣ (аз фанни экология) ва амсоли онҳо ба шумор мераванд.

Омӯзишу тадқиқи шаклҳои гуногуни машғулиятҳои берунамактабӣ дар тадқиқоти олимон: Н.М. Верзилин, И.Д. Зверев, А.И. Никишов, К.И. Василева, С.С. Мирзоев ва дигарон баррасӣ гардидаанд. Дар ин таҳқиқотҳо заминаи методҳои таълим, намудҳои гуногуни машғулиятҳои берунамактабӣ ва нақшу мақоми онҳо, дар ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳанги экологии хонандагон нишон дода шудаанд.

Барои омӯзишу тадқиқи нақш ва мақоми машғулиятҳои берунамактабӣ дар ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳанги экологӣ, мо дар раванди озмоишҳои педагогӣ, қору фаъолият ва таҷрибаи пешқадами омӯзгорону методистони касбии фанҳои биология ва экологияи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №5,18,19,32,37, ва 39-и н. Фархорро мавриди баррасӣ қарор додем. Бо ин мақсад бо 26 нафар муаллимони касбии мактабҳои болозикри н. Фархор пурсишҳои шифоҳӣ ва хаттӣ гузаронида шуд.

Дар рафти мушоҳидаҳо ва озмоишҳои педагогӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №5,18,19,32,37 ва 39 - и н. Фархор, маълум шуд, ки муаллимони ботаҷриба дар мавриди ташкилу гузаронидани экскурсияҳои биологӣ экологӣ, ба чунин масъалаҳо диққати ҷиддӣ медиҳанд:

1. Дар замири хонандагон ташаккул додани маҳорату малака оид ба хусусиятҳои биологӣ экологии табиати маҳал, оид ба тағйироти мавсимӣ дар ҳаёти растаниҳои минтақа;

2. Ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, дониш, маҳорату малака, ҷанбаҳои фарҳангӣ маърифатӣ хонандагон дар бораи бо ҳам алоқамандии растаниҳо ва ҳайвонот ба муҳити сукунати ҳаётгузаронии онҳо, хусусиятҳои мутобиқшавии биологӣ растаниҳо ба шароити муҳити беруна, инчунин ҳифз намудан ва оқилона истифода бурдани сарвати бойиғариҳои табиат;

3. Ташаккули маҳорату малака, фаъолияти самтҳои ҳифзи табиат, бо ҳам муқоиса намудани объектҳо ва ҳодисаҳои биологӣ, парваришу нигоҳубини растаниҳо ва ғайраҳо.

Дар ин зербоб мо намунаи нақшаи тахминии экскурсияҳои биологӣ-экологиро дар асоси таҳқиқоти олимон П.Ф. Антонов, Л.Т. Беляева, Н.М. Верзилин, С.С. Мирзоев ҳамчун маводи ёрирасон ба омӯзгорону методистони соҳа пешниҳод намудем:

1. Мақсад ва вазифаҳои экскурсия;
2. Сохтор ва марҳалаҳои экскурсия;
3. Мундариҷа ва методикаи гузаронидани экскурсия;
4. Саёҳат ва объекту унсурони мушоҳидашаванда;
5. Мавзӯи экскурсия;

6. Ҷой, муҳлат ва вақти гузаронидани экскурсия;
7. Ҷамъбасти натиҷаҳои ниҳой ва хулосаҳои экскурсия;
8. Маводи тайёркардаи хонандагон (растаниҳои хушккардашуда, (гербарияҳо), хӯсаи хазандагону паррандагон, коллексияи ҳашарот, яъне корҳои мустақилонаи хонандагон ва ғайраҳо);
9. Ҷамъбасти экскурсия ва аз ҷониби хонандагон навиштани ҳисоботу маърузаҳо;
10. Тартиб додани албомҳо оид ба хушконидаи растаниҳо ва ҷамъоварии ҷинсҳои якҷинса;
11. Истифодаи маводи дар раванди экскурсия ҷамъовардаи хонандагон дар дарсҳои амалӣ ва озмоишӣ аз тарафи муаллимони биология;
12. Бо таври умумӣ ҷамъбаст кардани натиҷаҳои ниҳойи экскурсия ва корҳои мустақилонаи хонандагон;
13. Ҷамъбасти нақшаи гузаронидани экскурсия ва ҳавасмандгардонии хонандагон.

Дар бораи банақшагирии экскурсия методистони машҳури рус Н.М. Верзилин ва В.М. Корсунская чунин навиштаанд: «... ҳангоми тартиб додани нақшаи солонаи тақвими аз ҷанҳои биология, муаллим муҳлати гузаронидан, мавзӯ ва сайрхати экскурсияро ба ҳисоб гирифта, онро бо мазмуну мундариҷаи дарсҳои гузашта алоқаманд менамояд»³.

Пеш аз ташкил ва гузаронидани экскурсия, муаллим бояд хонандагонро ба харитаи саёҳат, ҷой, мавзӯ, рӯзу муҳлат, асбобу анҷомҳои таҷҳизот (сачоқҳо, борхалтаҳо, албому каламҳо, қайчиҳо, дурбин, таҷҳизоти сурагирӣ, васоити методӣ, компас, дорухонаи сайёр ва ғ-ҳо), унсурони мушоҳидашавандаи табиат, белҳои хурд, таноб, лентаи сантиметрӣ, куттиҳо барои нигоҳдории ҳашарот, либосу пойафзоли сабук, напӯшидаи либосҳои ранга (ин қабил либосҳо боиси парвози паррандагон мегарданд), бо овози баланд гуфтугӯ накардан, ба болои дарахтон набаромадан, мушиқҳои баландовозро истифода накардан ва амсоли онҳо муттасилан шинос намоянд.

Баҳри ташаккули шавқу завқ, тарбия ва маърифати экологии хонандагон ба муаллим лозим аст, ки дар мавриди саёҳатҳо (экскурсияҳо) онҳоро ба гуногуншаклии ҳашарот, қунғузҳо, хазандагон ва паррандагони маҳал шинос намоянд.

Аз натиҷаи ниҳойи таҷрибаи мактабҳо ва таҳқиқоти мо бармеояд, ки ташкил ва гузаронидани экскурсия, пеш аз ҳама, аз омӯзиши хусусиятҳои биологӣ экологии ҷангалзорҳою марғзорҳо оғоз мегарданд. Аммо, баъзе аз омӯзгорон экскурсияро ба дарсҳои иловагӣ табдил дода танҳо, тариқи гузориши саволҳо ба хонандагон пурсиш мегузаронанд.

---

³ Верзилин Н.М., Корсунская В.М. Методика преподавания биологии / Н.М. Верзилин, В.М. Корсунская. – М.: Просвещение, 1976. -327с.

Хулоса, экскурсияҳои биологӣ аз як тараф боиси таъмину омӯзиши бомароми маводи барномавӣ дар чараёни дарс гарданд, аз тарафи дигар, шавқу завқи хонандагонро ба шиносоию омӯзиши олами набототи ҳайвоноти кишвари хеш зиёд мегардонанд.

Намунаи нақшаи тахминии ташкил ва гузаронидани экскурсияро пешниҳод менамоем.

Нақшаи мухтасари саёҳат (экскурсия).

1. Чамъомади умумии хонандагони мактаб бо мақсади тақсими вазифаҳо, гурӯҳҳо, таҷҳизот ва тайёрии пурраи онҳо ба саёҳат (экскурсия).

2. Тавсифи мухтасари хусусиятҳои биологию экологии намояндагони олами ҳайвонот ва набототи маҳал.

3. Супоришҳои инфиродӣ ва гурӯҳии хонандагон тибқи нақшаи экскурсия.

4. Чамъбасти натиҷаҳои ниҳонии экскурсия ва аз ҷониби хонандагон навиштани ҳисобот, ҷобачогузории растаниҳои хушконидашуда, чамъи ҳашарот, тавсифи шароитҳои табиӣ, аз ҷумла, марғзорҳо, рӯйхати растаниҳою ҳайвонҳо, хазандагон, ҳашарот, ширхӯроне, ки дар мавриди саёҳат мушоҳида намуданд.

Боби дуюми диссертатсия **Технологияи муосири машғулиятҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабии синфҳои 5-9 дар чараёни омӯзиши фанҳои умумибиологӣ номгузорӣ**” гардида, аз 3 зербоб иборат мебошад, ки дар он аз нигоҳи педагогую дидактикӣ нақши донишҳои экологӣ, ҷой ва мақоми машғулиятҳои беруназсинфӣ (маҳфилҳои фанӣ ва ғ.) ва машғулиятҳои беруназмактабӣ (маводи кишваршиносӣ, экскурсия ва ғ.) ва натиҷаҳои ниҳонии озмоишҳои педагогӣ тавсифу баррасӣ гардидаанд.

Дар зербоби якуми боби дуюм «Нақш ва мақоми донишҳои экологӣ дар ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ ва маърифату фарҳанги экологии хонандагон» дар заминаи талаботи педагогую дидактикӣ амалисозии амсилаи таҳқиқот ва ҷанбаҳои мундариҷавӣ тавсиф гардидаанд.

Такмилу азнавсозии мундариҷаи ҷанбаҳои омӯзиши сикли фанҳои зистшиносӣ, тавассути рушду инкишофи донишҳои экологӣ, боиси ташаккули равандҳои илмӣ, ҷаҳонбинӣ, методологӣ, амалию эмотсионалӣ, бомаром рушду инкишофи ҳисси табиатдӯстӣ, маърифатию фарҳанги экологӣ мегарданд.

Асосҳои методологӣ, педагогую психологии тарбия ва маърифати экологии хонандагон дар таҳқиқоти С. Акрамов, С.А. Глазачев, А.Н. Захлебный, И.Д. Зверев, С.С. Мирзоев, А. Раҳимов, А. Ҳалимов, И.Т. Суравегина, М. Саидов, А. Давлатов, Р. Забиоров, АА. Эргашев тавсифу баррасӣ гардидаанд.

Аммо бо назардошти таҳқиқоти олимони болозикр оид ба ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатию фарҳанги экологии хонандагон дар чараёни омӯзиши сикли фанҳои зистшиносӣ, аз ҷумла экологиякунонии мундариҷаи барномаҳои таълимӣ ва дар асоси омӯзиши мушқилоти соҳа ба хулосае омадан мумкин аст, ки фаъолияти

педагогии омӯзгорону методистони касбии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба таври бояду шояд тавсиф, корбаст ва тарҳрезӣ нашудаанд.

Баҳри муайян кардани ҷанбаҳои педагогии ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳанги экологии хонандагони синфҳои 5 ва 6 – и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №5,18,19,32,37, ва 39-и н. Фарҳор дар доираи барномаи таълимии фанни “Ботаника” саволнома – анкетаҳо гузаронида шуд. Дар раванди озмоишҳои педагогӣ ва анкетакунонӣ 210 нафар хонандагони синфҳои 5 ва 321 нафар хонандагони синфҳои 6 иштирок намуданд.

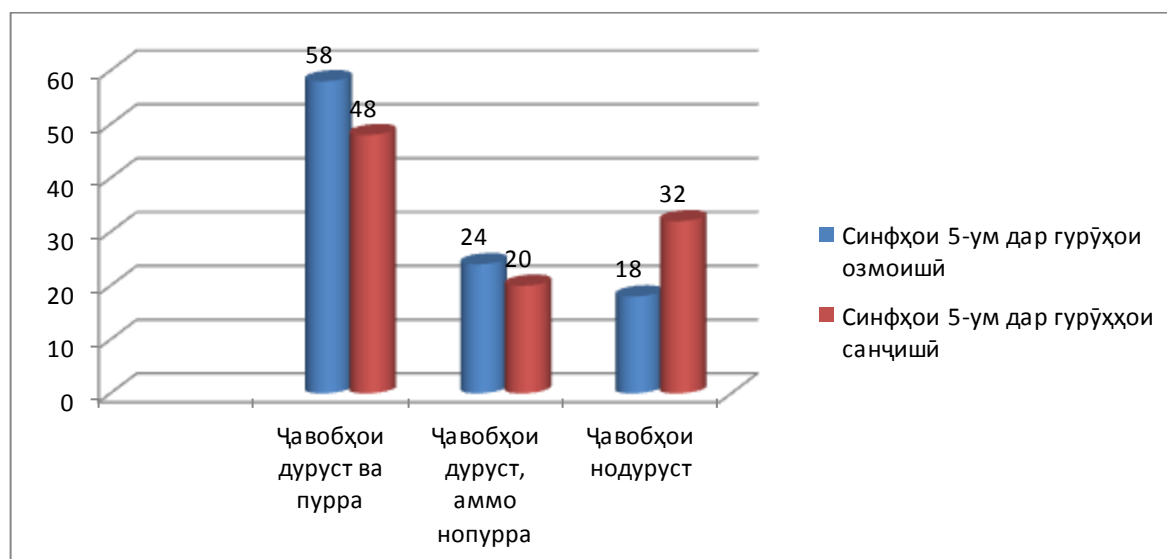
Анкетагузаронӣ барои синфҳои 5 оид ба саволҳои: 1. “Баргҳои сода аз баргҳои мураккаб чӣ тавр фарқ мекунанд?” 2. “Вазифаҳои баргро номбар кунед?” 3. “Барои чӣ ранги барги растаниҳо сабз мебошанд?” 4. “Барои чӣ дар фасли тирамоҳ ранги баргҳо зард ва қисман сурхчатоб мешавад?” 5. “Сабабҳои асосии хазоншавӣ ё рехтани баргҳо муайян кунед?” Натиҷаи ҷавобҳои хонандагони синфҳои 5-и озмоишӣ ва 5-и назоратӣ ба саволҳои дар ҷадвали 2 нишон дода шудааст (бо ҳисоби %).

Ҷадвали 2.

Натиҷаи ҷавобҳои хонандагони синфҳои 5-и озмоишӣ ва 5-и назоратӣ ба саволҳои №2

Ҷавобҳои хонандагон (бо ҳисоби %)	Синфҳои 5-ум	
	Гурӯҳи озмоишӣ (126 нафар)	Гурӯҳи санҷишӣ (166 нафар)
Ҷавобҳои дуруст ва пурра	58	48
Ҷавобҳои дуруст, аммо нопурра	24	20
Ҷавобҳои нодуруст	18	32

Диаграмаи 1(А) натиҷаи ҷавобҳои хонандагони синфҳои 5-и озмоишӣ ва 5-и назоратӣ ба саволҳои №2

Аз омӯзишу таҳлили саволномаҳои №1, ки дар чадвали 2 нишон дода шудаанд, маълум шуд, ки ҷавобҳои дурусту пурраи гурӯҳи озмоишӣ ба ҳамаи саволҳо 58% ва аз гурӯҳи санҷишӣ 48%-ро ташкил намуданд. Ҳангоми таҳлили натиҷаҳои анкетаи №1 маълум шуд, ки ҷавобҳои хонандагони гурӯҳи озмоишӣ, пурра, саҳеҳ ва то андозае илман асоснок буда, ҷавобҳои гурӯҳи санҷишӣ бошад, номукамал ва дорои бисёр хатогиҳо буд. Дар натиҷа, аз рӯи ҷавобҳо маълум гардид, ки азхудкунӣ дар гурӯҳи озмоишӣ нисбат ба гурӯҳи санҷишӣ 10% зиёд мебошад.

Натиҷаи ҷавобҳои хонандагони синфҳои 6-уми гурӯҳҳои озмоишӣ ва санҷишӣ ба саволномаи №2 дар чадвали 3 оварда шудааст (бо ҳисоб %).

Аз натиҷаи ҷавобҳои хонандагони синфҳои 6-ум ба саволҳои №2 бар меояд, ки ҷавобҳои гурӯҳи озмоишӣ 62 % буда, аз гурӯҳи санҷишӣ 50%-ро ташкил медиҳад, яъне дараҷаи донишазхудкунии гурӯҳи озмоишӣ аз гурӯҳи санҷишӣ 12% зиёд мебошад. Ҳамзамон маълум гардид, ки хонандагони гурӯҳи озмоишӣ бо саволҳои ҷавоби дуруст пешниҳод карда, хонандагони гурӯҳи санҷишӣ ба саволҳои дуруст пешниҳод карда натавониста, ҳатто дар бораи сохт, шакл, намуд ва вазифаҳои реша маълумоти кофӣ пешниҳод накардаанд.

Чадвали 3.

Натиҷаи ҷавобҳои хонандагони синфҳои 6 -уми гурӯҳҳои озмоишӣ ва санҷишӣ

Натиҷаи ҷавобҳои хонандагон	Синфҳои 6-ум	
	Гурӯҳи озмоишӣ (144 нафар)	Гурӯҳи санҷишӣ (138 нафар)
Ҷавобҳо ё посухҳои дуруст ва пурра	62	50
Ҷавобҳои дуруст аммо нопурра	26	32
Ҷавобҳои нопурра	12	18

Аз таҳлилу ҷамъбасти натиҷаҳои ҷавобҳо ба саволномаи №5 маълум гардид, ки дараҷаи ташаккули донишу маҳорат ва малақаҳои экологии хонандагони синфҳои озмоишӣ (1 А) тибқи меъёрҳои «дараҷаи баланд», «дараҷаи миёна» ва «дараҷаи паст» ба таври зайл ҷараён дорад:

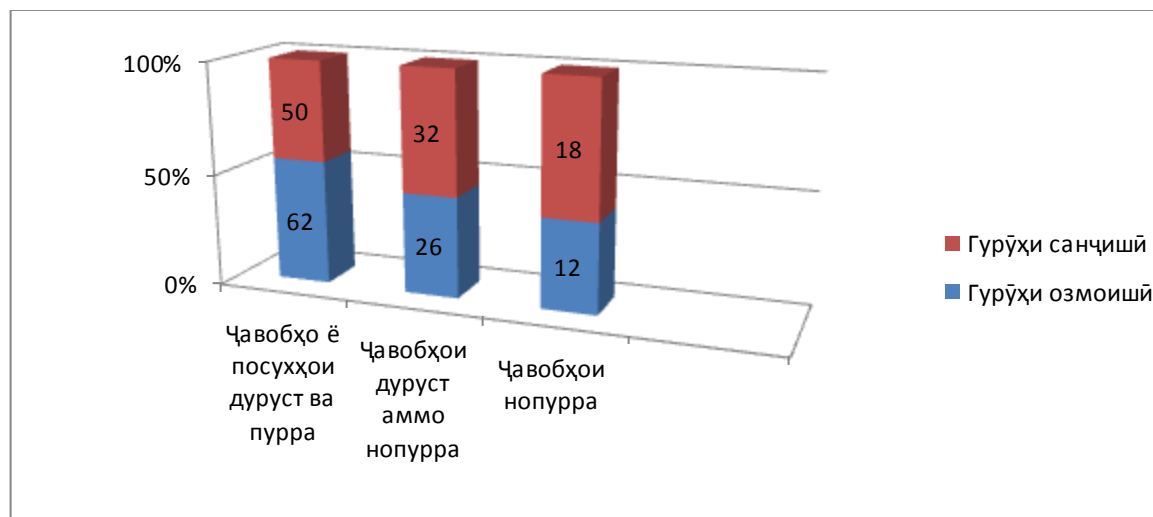
✓ Нишондиҳандаи «Дараҷаи баланди донишазхудкунӣ» – дар соли 1 –ум (2017-2018)-60%, дар соли 2-юм (2019-2020) – 64% ва дар соли 3-юм (2021-2022) – 74 %;

✓ Нишондиҳандаи «Дараҷаи миёна» – дар соли 1-ум (2017-2018)-22%, дар соли 2-юм (2019-2020) – 20% ва дар соли 3-юм (2021-2022) – 18 %;

✓ Нишондиҳандаи «Дараҷаи паст» – дар соли 1-ум (2017-2018)-16%, дар соли 2-юм (2019-2020) – 16% ва соли 3-юм (2021-2022) – 10 %-ро ташкил намуд.

✓ Дараҷаи ташаккули дониш, маҳорату малақаҳои экологии хонандагони синфҳои 9-уми гурӯҳи санҷишӣ:

Диаграммаи 1 (А ва Б) Гурӯҳҳои санҷишӣ ва озмоишӣ

Аз ҷамъбасти натиҷаи ниҳоии ҷавобҳои ба саволномаи №4 (анкета) маълум шуд, ки дараҷаи ташаккули дониш, маҳорат ва малакаи экологии хонандагони синфҳои санҷишӣ (назоратӣ) – диаграммаи 2 (Б), тавассути меъёрҳои «дараҷаи баланди донишазхудкунӣ», «дараҷаи миёна» ва «дараҷаи паст» чунин арзёбӣ шуданд:

✓ Нишондиҳандаи «Дараҷаи баланди донишазхудкунӣ» – дар соли 1-ум (2017-2018)-50%, дар соли 2-юм (2019-2020) – 54% ва дар соли 3-юм (2021-2022) – 64 %;

✓ Нишондоди «Дараҷаи миёна» – дар соли 1-ум (2017-2018)-22%, дар соли 2-юм (2019-2020) – 20% ва дар соли 3-юм (2021-2022) – 18 %;

✓ Нишондоди «Дараҷаи паст» – дар соли 1-ум (2017-2018)-16%, дар соли 2-юм (2019-2020) – 16% ва соли 3-юм (2021-2022) – 10 %-ро ташкил намуд.

Акнун барои эътимоди натиҷаҳои ниҳоии ҷавобҳои хонандагони синфҳои 9-и озмоишӣ ва хонандагони синфҳои 9-уми санҷишӣ ё назоратиро, ки дар диаграммаи 2 (А- гурӯҳи озмоишӣ) ва диаграммаи 2 (Б- гурӯҳи санҷишӣ) тавсифшударо ба таври муқоисавӣ дар гурӯҳҳои озмоишӣ ва санҷишӣ таҳлилу баррасӣ менамоем.

Ҳангоми омӯзиш, муоина, таҳлил ва ҷамъбасти натиҷаҳои ҷавобҳои саволнома ё анкетаи №4 маълум гардид, ки таносубан ҷавобҳои гурӯҳи озмоишӣ ба саволҳои анкета оид ба натиҷа ё нишондодҳои «Дараҷаи баланд» дар соли 1-ум (2017-2018)-60%, аммо дар гурӯҳи санҷишӣ соли 1-ум (2017-2018)-50% (яъне 10% аз гурӯҳи озмоишӣ камтар), дар соли 2-юм (2019-2020)- дар гурӯҳи озмоишӣ 64%, дар гурӯҳи санҷишӣ дар соли 2-юм - 54% (яъне дар қиёс 10% кам нисбат ба натиҷаҳои гурӯҳи озмоишӣ), соли 3-юм (2021-2022) дар гурӯҳи озмоишӣ-74%, дар гурӯҳи санҷишӣ соли 3-юм -64% (яъне боз 10% дар гурӯҳи озмоишӣ нисбат ба гурӯҳи санҷишӣ зиёд мебошад).

Дар зербоби дуюми боби дуюм «Машғулиятҳои беруназсинфӣ ва нақши онҳо дар ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои тарбияи

маърифатию фарҳанги экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни омӯзиши сикли фанҳои зистшиносӣ» масъалаҳои нақши маҳфилҳои фанӣ ҳамчун яке аз намудҳои машғулиятҳои беруназсинфӣ ва аҳамияти маводи кишваршиносӣ дар фаъолгардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатию фарҳанги экологии хонандагони синфҳои 5-9 дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ, аз сикли фанҳои умумибیологӣ баррасӣ гардидааст.

Ташкил ва гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ аз ҷумла «маҳфилҳои фанӣ» дар таҳқиқоти як қатор олимони хориҷӣ, аз ҷумла: Афанасева В.Ф, Беляева В.С. Василева К.И., А.И. Никишов, Евдокимова Р.М., Трайтак Д.И. ва олимони ватанӣ: Мирзоев С.С., Абдуллозода Ҳ., Шарипов М., Баротов К. аз нигоҳи илмӣ, назариявӣ, методию амалӣ дар ҷараёни таълими биология ва экология тавсифу баррасӣ гардидаанд.

Баҳри омӯзиш ва дақиқан муайян кардани нақши машғулиятҳои беруназсинфӣ, бахусус «маҳфилҳои фанӣ», дар ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатию фарҳангӣ экологии хонандагони синфҳои 5-9-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №5,18,19,32,37 ва 39- и н. Фарҳор, дар доираи барномаҳои таълимии фанҳои «Ботаника» (синфҳои 5-6), «Зоология» (синфҳои 7-8), «Анатомия, физиология ва беҳдошти саломатӣ» (синфҳои 9) ва «Экология» (синфҳои 9) саволномаҳо ва тестҳои таҳассусӣ гузаронида шуд. Дар раванди анкетакунонӣ 160 нафар (хонандагони синфҳои 5-и дехот ва ноҳия), 192 нафар (хонандагони синфҳои 7), 210 нафар (хонандагони синфҳои 8) ва 198 нафар (хонандагони синфҳои 9) иштирок доштанд. Миқдори умумии хонандагон дар мавриди гузаронидани озмоишҳои педагогӣ, яъне анкетакунонию пурсишҳои шифоҳӣ 1367 нафарро аз муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №5,18,19,32,37 ва 39 –и н. Фарҳор ташкил намуданд.

Дар рафти анкетакунонӣ чунин саволномаҳо оид ба маҳфилҳои фанӣ интихоб карда шуд:

1. Кадоме аз маҳфилҳои биологияю экологиро муҳим мешуморед?

2. Оё гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ аз фанҳои биология ва экология лозим аст?

Баъди омӯзиш, таҳқиқу таҳлили саволҳои дар анкетаҳо вориднамуда, тибқи ҷавобҳои хаттӣ шифоҳии хонандагон чунин натиҷабарорӣ ба қайд гирифта шуд: Барои хонандагони синфҳои 5-6 маҳфили «Ботаники ҷавон» (45%-и хонандагонро фарогир шуд), барои хонандагони синфҳои 7-8 маҳфили «Зоологҳои ҷавон» (50%), барои хонандагони синфҳои 9 «Физиологи ҷавон» (40%), барои хонандагони синфҳои 9 «Экологи ҷавон» (56%) шавқовар мебошад.

Мо дар таҳқиқоту озмоишҳои педагогӣ масъалаи ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатию фарҳанги экологии хонандагони синфҳои 5-9-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣю беруназмактабӣ дар

раванди омӯзиши сикли фанҳои зистшиносӣ (ботаника, зоология, анатомия, физиология, беҳдошти саломатӣ ва экология) мавриди омӯзишу коркард қарор додем.

Масъалаи аҳамияти маводи кишваршиносӣ дар ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳанги экологии хонандагон дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ аз фанҳои зистшиносӣ дар таҳқиқоти олимони хориҷӣ: М.П. Бескоровайнова, Г.А. Гришина, В.В. Дранишников, В.П. Иванов, С.Р. Лаптев ва ватанӣ С.С. Мирзоев, Ҳ. Абдуллозода, М. Шарипов, А. Давлатов, М. Досаков, Р. Забиров Р, М. Саидов ва А. Эргашев инъикос гардидааст. Экологиякунонии мазмуну мундариҷаи сикли фанҳои зистшиносӣ ба рушду инкишофи омӯзиши ҷанбаҳои маводи кишваршиносӣ алоқаманд мебошад, зеро омилҳои экологӣ дар алоқамандӣ бо маводи маҳал, яъне набототу ҳайвоноти кишвар баррасӣ мегардад.

Ҳангоми иштирок ба дарсҳои омӯзгорон ва гузаронидани саволнома – анкетаҳо маълум гардид, ки 21% - омӯзгорон дар раванди дарсҳо маводи кишварширо бо мақсади ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, тарбияи маърифатӣ фарҳанги экологии хонандагон, 26%-и пурсидашудагон теъдоди зиёди матни кишваршиносиро истифода намуда, 16% - и онҳо аз сабаби мавҷуд набудани адабиёти илмӣ- методӣ бо забони тоҷикӣ умуман на дар ҷараёни дарсҳо ва на дар ҷорабиниҳои беруназсинфию беруназмактабӣ намегузаронанд. Ба андешаи мо сабабҳои асосии аз ҷониби омӯзгорону методистон мутобиқи талаботи барномаҳои таълимӣ нагузаронидану истифода набурдани маводи кишваршиносӣ аз инҳо иборат мебошад:

1. Аксарияти муаллимон таҷрибаи интихоб ва истифодаи маводи кишваршиносии набототу ҳайвоноти ниҳоят бою ғании ҷумҳуриро надоранд;

2. Бо забони тоҷикӣ мавҷуд набудани воситаҳои таълимию методи ёрирасон;

3. Бо асбобу анҷомҳои таълимӣ, гербарияҳо, китобҳои дарсӣ, воситаҳои таълимӣ-методӣ, хӯсаҳои паррандагону хазандагон, таъмину муҷаҳҳаз набудани кабинету озмоишгоҳҳои биологӣ экологӣ ва ғайраҳо.

Қобили қайд аст, ки ба роҳ мондани мавзӯҳои кишваршиносӣ дар мактаб фаъолияти ҳамҷоягии хонандагону омӯзгоронро талаб намуда, характери эҷодӣ - ҷустуҷӯӣ дорад. Вай дар қалби кӯдакон аз синни хурдӣ дӯстдорӣ ба Ватан, ҳисси зебӣ, ташаккулёбии шавқмандӣ, рушди қобилиятнокӣ, таъби эстетикӣ, принципҳои маърифатнокии устувор аз ҷумла, фазилату фарҳанги экологиро тарбия менамояд.

Дар зербоби сеюми боби дуюм «Натиҷаҳои озмоишҳои педагогӣ» раванди озмоишҳои педагогии тули се марҳалаи таҳқиқот гузаронидаи мо дар ҷадвали 3 (аз фанни Ботаника дар синфҳои 5-6), дар ҷадвали 4 (аз фанни зоология дар синфҳои 7-8), дар ҷадвали 5 (аз фанни анатомия, физиология ва беҳдошти саломатӣ дар синфҳои 9) ва ҷадвали 6 (аз фанни экология), дар ҷараёни омӯзиши машғулиятҳои беруназсинфӣ (маҳфилҳои фанӣ, викторинаҳои биологӣ экологӣ, ҳафтаҳои биологӣ экологӣ,

шабнишиниҳо, конфронсҳо ва ғ.) ва машғулиятҳои беруназмактабӣ (олимпиадаҳои фаннӣ, мушоҳидаҳои фенологӣ, туризм ё саёҳати экологӣ ва экскурсияҳо) тибқи бандубасти (рисолаи илмӣ – таҳқиқотӣ, яъне мавзуи рисолаи илмӣ, бо ҷалби васеи хонандагони синфҳои 5 – 210 нафар, синфҳои 6I – 321 нафар, синфҳои 7 – 288 нафар, синфҳои 7 -274 нафар, синфҳои 9 274 нафар) аз муасисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №5,18,19,32,37, ва 39-и н. Фархор, дар маҷмуъ дар мавриди анкетагузаронӣ, қорҳои хаттии санҷишӣ ва пурсишҳои шифоҳӣ 1367 нафар толибилмони деҳоту н. Фархор иштирок намудаанд, ки натиҷаи онҳо дар қори мазкур омӯзиш, таҳлил ва баррасӣ қарда шудааст. Инчунин, дар рафти муайян ва таҳлилу ташхиси маводҳои ҷамъовардаи озмоишӣ, унвонҷӯ бо 40 нафар омӯзгорон, зиёда аз 1367 хонандагон пурсишномаҳо, 62 мувоҳиса доир намуда, 180 номгӯи қорҳои хаттии санҷишӣ ва пурсишномаҳои шифоҳӣ хонандагони синфҳои 5 – 9- ро таҳия, таҳлил, қорбасти ва тарҳрезӣ намудааст.

Натиҷаи ҷавобҳои қорҳои хаттии хонандагони синфҳои 5-6- и озмоишӣ ва санҷишӣ ба саволи «Ғуноғунии растаниҳои деҳаю минтақаҳои худро номбар қунед?» дар ҷадвали 4 тавсиф қарда шудааст.

Ҷадвали № 4

№	Натиҷаи ҷавобҳои посухҳои хонандагон (бо ҳисоби %)	5.		6.	
		Синфҳои озмоишӣ (120 наф)	Синфҳои санҷишӣ (90 наф)	Синфҳои озмоишӣ (170 наф)	Синфҳои санҷишӣ (151наф)
1.	Посуҳ ё ҷавобҳои пурраи муқаммал	66	53	68	60
2.	Посуҳ ё ҷавобҳои дуруст, аммо номуқаммал	12	28	16	22
3.	Посуҳ ё ҷавобҳои нодурусти номуқаммал	22	19	16	18

Дар натиҷаи ҷамъбасти ҷавобҳои қорҳои хаттӣ-санҷишӣ аз фанни «Зоология» маълум шуд, ки ҷавобҳои хонандагони синфҳои 7 ва 8 – и озмоишӣ дар қиёс бо ҷавобҳои хонандагони синфҳои 7 ва 8 – и санҷишӣ аз 10 то 15% бартарӣ доранд. Хонандагони синфҳои 7 -и санҷишӣ ва синфҳои 8 – и санҷишӣ дар матни қорҳои хаттӣ – санҷишӣ дар бораи паррандаҳои мавсимӣ ва сабабҳои парвозу кӯчиши онҳо, рӯзи паррандагон, тарзи нигоҳубин, лонасозӣ, дону хӯрокдиҳии паррандагон наҷандон маълумоти мушаххасу асоснокро пешниҳод намудаанд. Мутаассифона ба саволи сеюм «Паррандаҳои соҳибҷанғолро номбар қунед?», на хонандагони синфҳои 7 ва 8 – уми озмоишӣ ва на хонандагони синфҳои 7 ва 8 санҷишӣ маълумот пешниҳод нақарданд.

Натиҷаҳои амалишавии амсилаи таҳқиқотиро оид ба гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ аз фанни «Экология» дар синфҳои озмоишӣ (137 нафар) ва синфҳои IX- и санҷишӣ (129 нафар), бо назардошти қорҳои хаттӣ – санҷишӣ, тариқи барғузори саволҳои зерин:

«Омилҳои асосии экологиро номбар кунед?», 2. «Аҳамияти рӯшноӣ дар ҳаёти растаниҳоро шарҳ диҳед?», 3. «Дар бораи омилҳои антропогенӣ маълумот диҳед?».

Натиҷаҳои қорҳои ҳаттӣ – санҷишӣ оид ба саволҳои болозикр дар синфҳои 9 –и озмоишӣ ва синфҳои 9 – и санҷишӣ дар ҷадвали №5 пешниҳод карда шуданд

Ҷадвали №5

Натиҷаҳои қорҳои ҳаттӣ – санҷишӣ
дар синфҳои 9 –и озмоишӣ ва синфҳои 9 – и санҷишӣ

№	Натиҷаи посухҳо ё ҷавобҳои хонандагон ба қорҳои ҳаттӣ - санҷишӣ (бо ҳисоби %)	Синфҳои озмоишӣ (134 наф)	Синфҳои санҷишӣ (126 наф)
1.	Посуҳ ё ҷавобҳои пурраи мукамал	78	68
2.	Посуҳ ё ҷавобҳои пурра, аммо номукамал	10	12
3.	Посуҳ ё ҷавобҳои нопурраю номукамал	12	20

Аз нишондодҳои ҷадвали №5 маълум шуд, ки натиҷаи ҷавобҳои дурусту пурра ё мукамали хонандагони синфҳои озмоишии 9 - 78%, аммо аз онҳо хонандагони синфҳои 9 – и санҷишӣ – 68 % - ро ташкил намуд, яъне натиҷаи ҷавобҳои дурусту пурраи синфҳои 9 –и озмоишӣ аз синфҳои 9 –и санҷишӣ оид ба ҳамин саволҳои қорҳои ҳаттӣ - санҷишӣ - 10 % зиёд мебошад. Илова бар ин, ҷавобҳои синфҳои 9 – и озмоишӣ пурраю саҳеҳ ва илман асоснок буда, онҳо дар бораи ҳарсеи саволҳои қорҳои ҳаттӣ – санҷишӣ, яъне «Аҳамияти рӯшноӣ дар ҳаёти растаниҳо», «Омилҳои асосии экологӣ» (биотикӣ, абиотикӣ – рӯшноӣ, намӣ, гармӣ, хунукӣ, фишорҳои атмосфераи ҳаво ва ғ.) ва «Омилҳои антропогенӣ» (таъсири бевоситаи инсон ба табиат, буридану сӯзонидани дарахтону ҷангалзорҳо, барои ба даст овардани маводҳои сохтмонӣ - тахта, ҷӯб, фанер, маводҳои сӯзишворӣ, сохтани заводу фабрикаҳо, биноҳои маъмурию маърифатӣ, мактабҳо, хонаҳои истиқоматӣ ва ғ.) ба таври мушаххас тариқи ҳаттӣ ибрози ақида намуданд.

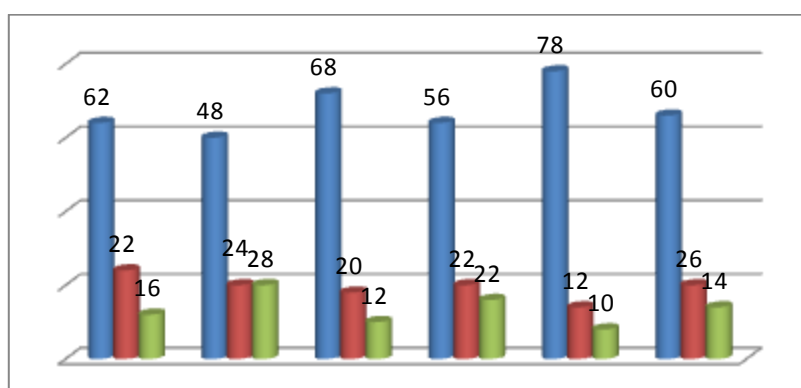
Натиҷаҳои ҷавобҳои хонандагони синфҳои 5-9 ба саволнома – анкетаи “Муҳити зист ва мутобиқшавии организмҳо ба он” дар ҷадвали №6 нишон дода шудааст.

Дар маҷмуъ, бояд ёдрас шуд, ки миқдори ҷавобҳо пурраю мукамал дар синфҳои 5- и озмоишӣ аз синфҳои 5- и санҷишӣ – 12% бартарӣ дошта, дар синфҳои 6- и озмоишӣ теъдоди ҷавобҳои пурраю мукамал аз синфҳои 6- и санҷишӣ – 10,8% зиёд буда, ҳисоби миёна ҷавобҳои пурраю мукамали синфҳои 7 – и озмоишӣ аз синфҳои 7 – и санҷишӣ- 12% бартарӣ дошта, ҷавобҳои пурраю мукамали синфҳои 8 – и озмоишӣ аз синфҳои 8 – и санҷишӣ – 8% боло буда, аммо ҷавобҳои пурраю мукамали синфҳои 9 –и озмоишӣ аз синфҳои 9 –и санҷишӣ – 8% зиёд мебошад.

Натиҷаҳои ҷавобҳои хонандагони синфҳои 5-9 ба саволнома – анкетаи “Муҳити зист ва мутобиқшавии организмҳо ба он”

Миқдори хонандагон	Синфҳо	Синфҳои озмоишӣ			Синфҳои санҷишӣ (назоратӣ)		
		Посух ё ҷавобҳои пурраю мукаммал	Ҷавобҳои дуруст, аммо номукаммал	Ҷавобҳои нодурусту номукаммал	Ҷавобҳои пурраю мукаммал	Ҷавобҳои дуруст аммо номукаммал	Ҷавобҳои нодурусту номукаммал
210	5	50	40	10	38	32	30
321	6	58	26	16	50	30	20
288	7	62	28	10	50	32	18
274	8	68	16	16	60	24	16
274	9	78	12	10	70	16	14
1367		62,3%	4,4%	9,2%	53,6%	26,8%	24,8%

Дар зербоби 2.3. «Натиҷаҳои озмоишҳои педагогӣ» (Ботаника, Зоология, Анатомиа, физиология ва беҳдошти саломатӣ ва Экология) дар диаграммаи 1- синфҳои озмоишӣ соли якум, диаграммаи 2 дар синфҳои санҷишӣ- соли якум (2017-2018) , диаграммаи 3 дар синфҳои озмоишӣ – соли дуюм (2019-2020), 4 дар синфҳои санҷишӣ – соли дуюм (2019-2020) ва диаграммаи 5 – дар синфҳои озмоишӣ – соли сеюм (2021-2022), диаграммаи 3 дар синфҳои санҷишӣ – соли сеюм (2021-2022) тавсифу баррасӣ гардидааст.

Акнун, дараҷаи донишазҳудкунии хонандагони синфҳои 5-9-и санҷиширо дар тули се давраи пажӯҳишҳои педагогӣ баррасӣ менамоем:

– Нишондодҳои «Дараҷаи баланд» дар синфҳои санҷишӣ дар соли 1 – ум (2017-2018) -48%, соли дуюм (2019-2020) - 56%, соли сеюм (2021-2022) -60%;

– Нишондодҳои «Дараҷаи миёна» - дар соли якум (2017-2018) - 24%, дар соли дуюм (2019-2020) -22%, дар соли сеюм (2021-2022) – 26%;

– Нишондодҳои «Дараҷаи паст» - дар соли 1 –ум (2017-2018) – 28%, дар соли 2- юм (2019-2020) -22%, дар соли 3- юм – 14 % ро ташкил намуд.

Дар охири таҳия ва баррасии боби дуҷуми рисолаи илмӣ мо хулосаҳои зеринро ба даст овардем:

1. Барои гузаронидани озмоишҳои педагогӣ, модели тайёрнамудаи мо таҳти унвони «Фаългардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳанги экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 – и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои берунасинфӣ берунамактабӣ аз сикли фанҳои умумибиологӣ» фарзияи гузошташударо тасдиқ намуд;

2. Барои омӯзгорону методистони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, ки дар асоси «Пойгоҳи озмоишҳои педагогӣ», мушоҳидаҳо, саволнома – анкетаҳо, мувоҳидаҳо пурсишу суҳбатҳои шифоӣ, дар шакли роҳнамо-дурнамои пешбару кӯмакрасон оид ба тамоми сикли фанҳои зистшиносӣ дар доираи талаботи барномаҳои таълимӣ фанҳои болозикр, оид ба номгӯи асбобҳои аёнӣ, маҳфилҳои фанӣ, нақшаҳои яксоатаи дарсӣ, нақшаҳои тақвими, нақшаи гузаронидани саёҳатҳои биологияи экологӣ, таҳия карда шуд.

Хулосаҳо

Дар таҳқиқоти мо масъалаи ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5-9-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои берунасинфӣ берунамактабӣ аз биологияи мавриди таҳқиқ ва озмоиш қарор дода шуда, фаъолияти ҷустуҷӯи эҷодӣ ва ҷаҳонбинии илмӣ толибилмон, эҳтимолият ва шароитҳои педагогии инкишофи роҳу усулҳои равандҳои озмоишҳои педагогӣ баррасӣ гардидааст.

Ташаккули фаъолиятнокӣ ва ҳисси табиатдӯстӣ ба талабот, хоҳишу рағбати хонандагон алоқаманд мебошад, ки боиси бедорию дарки онҳо ба донишандӯзӣ ва дараҷаи баланди таълимию маърифатӣ толибилмон мегардад.

Дар раванди гузаронидани озмоишҳои педагогӣ аз ҷониби мо дар вобастагӣ ва баҳамалоқамандии ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ ва аломату нишонаҳои маҳфуми «фаъолият» муайян карда шудааст. Ба ақидаи мо пайдошавии ангеҷаҳои нав аз ҷумла, рушди шавқу завқи касбомӯзӣ ва билохир ташаккули фаълнокӣ ва ҳисси устувори табиатдӯстӣ ба рушди фаъолияти мустақилу ҷустуҷӯи эҷодии хонандагон заминаи бозтимод мегузорад.

Тавсифу тарҳрезии баҳамалоқамандии «Фаъолиятнокӣ маърифатӣ» ва «Фаълсозӣ фаългардонӣ ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳанги экологии хонандагон», дар ҷараёни шакли тазаккури фаъолияти маърифатӣ муайян карда шуд.

«Фаъолият фаългардонӣ» бо пайдошавии шавқу завқ ва мустақилиятнокӣ алоқаманд буда, ба сифату дараҷаи донишандӯзии хонандагон таъсири мусбӣ мерасонад.

Дар таҳқиқоти худ мо муайян кардем, ки ташаккули шавку завқ ва ҳисси табиатдӯстии хонандагон ба аломату нишонаҳои фаъолиятнокӣ, аз ҷумла тазаккурӣ - воқеӣ, тасвирӣ – ҷустуҷӯию эҷодӣ, гузориш аз ҳолати вазъият ё шароит ба устувор, аз оморӣ ба васеъ минбаъд шавку завқи асосӣ ё умда бартариҳои ҷузъҳои шавку завқ дар ҳар як марҳилаи инкишоф, яъне пуртаъсир, маънавию зеҳнӣ ва иродавӣ вобаста мебошанд.

Ҷузъҳои мундариҷавии фаъолгардонӣ ва ташаккули маърифати экологии хонандагон, дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ дар доираи талаботи барномаҳои таълимии сикли фанҳои умумибиилогӣ ва инчунин, компоненти маънавию зеҳнӣ алоқаманд ба кӯшишҳои толибилмон ба омӯзиши ҷараёнҳо ва ҳодисаҳои биологии, ҳалли масъалаҳои гузошташуда, самимона ба қари ҳодисаҳою донишҳои биологии, воридшавӣ, афзудани ҷараёни фаъолият ва муносибатҳои мусбӣ - ҳиссиётӣ, аммо ҷузъи иродавӣ боиси кушоиши мустақилона азхуд намудани дониш, маҳорат ва малакаи хонандагон мегардад.

Таҳия, мураттабсозӣ ва тарҳрезии амсилаи назариявии фаъолгардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣю фарҳангии экологии хонандагон дар таҳқиқотҳои мо вобаста ба хусусиятҳои синнусолӣ, инкишофи фаъолияти ҷустуҷӯию эҷодӣ дар заминаи ҷанбаҳои мундариҷавии ҷараёни таълим тавсифи шудааст, ки аз ҷунин роҳу усулҳои фаъолгардонӣю ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ ва фарҳангии экологии хонандагон иборат мебошад:

1. Ба воситаи мундариҷаи донишҳои биологии, баланд бардоштани ҷанбаҳои назариявӣ, пурзӯр намудани ҷаҳонбинии илмӣ, асоснок намудани самтҳои методологии, пурзӯр намудани самтҳои амалӣ, бо таври проблемавӣ, баррасии донишҳо ва ғайраҳо [4-М].

2. Ба воситаи ташкилу фаъолияти мустақилона, ҷустуҷӯию эҷодӣ ва ҳалли масъалаҳо, машқҳо, истифодаи роҳу усулҳои таҳқиқотӣ, ташкили мушоҳидаҳо, амалисозии ҷанбаҳои модели таҳқиқотӣ, дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ аз сикли фанҳои умумибиилогӣ [3-М].

3. Дар заминаи таълими проблемавӣ, ягонагии ҷанбаҳои мундариҷавӣ ва муаррифию арзбӣ, инчунин шаклу усулҳо, методҳо, мундариҷа, мақсад ва баҳамалоқамандии машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ, самтҳои педагогийю дидактикӣ ва методии фаъолгардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣю фарҳангии экологии хонандагон таҳия ва тарҳрезӣ карда шудаанд [11-М].

4) Нақши донишҳои экологӣю кишваршиносӣ дар мундариҷаи сикли фанҳои умумибиилогӣ, бо мақсади фаъолгардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣю фарҳангии экологии хонандагон ва ташаккули донишҳои экологӣ маҳорату малақаҳои касбӣю касбинтиҳобкунии толибилмон коркард ва таҳияю тарҳрезӣ карда шудааст.

Экологиякунонии мундариҷаи барномаҳои таълимии сикли фанҳои умумибиилогӣ дар заминаи мафҳумҳои намоёну пешрав аз ҷумла,

«Омилҳои экологӣ», «Муҳити зист», «Ҷомеаи табиӣ», «Муҳофизат ва истифодаи самараноки объектҳои биологӣ» ба роҳ монда мешавад, ки боиси ошкор намудани баҳамалоқамандии организмҳо бо муҳити зист, нақши ин омилҳо дар табиат ва ҳаёти инсон, зарурияти ҳифзи объектҳои зинда, инчунин гуногуншаклии ташкили шаклҳои таълим, яъне дарсҳои муқаррарӣ, машғулиятҳои беруназсинфӣю беруназмактабӣ, ки асоси фаъолгардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣю фарҳанги экологии хонандагон махсуб меёбанд, мегардад [4-М].

Нақш ва мақоми донишҳои экологию кишваршиносӣ дар мундариҷаи барномаҳои таълимӣ сикли фанҳои зистшиносӣ ва экологиякунонии ин фанҳо дар заминаи ворид намудани мафҳумҳои болозикр дар аввали фанҳои таълимӣ ботаника дар синфҳои 5-6, зоология дар синфҳои 7-8, анатомия, физиология ва беҳдошти саломатӣ дар синфҳои 9 ва экология дар синфҳои 9 коркард ва тавсифу тарҳрезӣ карда шудааст [5-М].

5) Нишондодҳо ва коркардҳои методӣю тавсияҳо оид ба истифодаи маводи кишваршиносӣ дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣю беруназмактабӣ дар раванди омӯзиши сикли фанҳои умумибологӣ таҳия ва коркард карда шудаанд [7-М].

б) Нақш ва мақоми машғулиятҳои беруназсинфӣю беруназмактабӣ дар ҷараёни фаъолгардонӣ ва ташаккули маърифати экологии хонандагон, роҳу усулҳои гузаронидани онҳо вобаста ба ташкилу ташаккули фаъолияти ҷустуҷӯию эҷодӣ аз нигоҳи методӣ коркард ва тарҳрезӣ карда шудаанд, аз ҷумла барои ёрии муаллимону методистони касбӣ намунаи нақшаи тақвими сикли фанҳои умумибологиро бо пешниҳоду тавсияҳои методӣ, истифодаи методҳои гуногуни таълим дар ҷараёни дарсҳо, шаклҳои гуногуни машғулиятҳои беруназсинфӣю беруназмактабӣ, адабиёти иловагӣ барои хонандагон, интиҳоби саволҳою машқҳо оид ба маводи дидактикӣ, яъне ба саволҳо ҷавоб додану пур кардани ҷадвалҳо, тартиб додани нақшаҳо, амсиласозӣ, коркарди дастурамалҳо барои корҳои мустақилонаю гузаронидани таҷрибаҳо ва озмоишҳо таҳия карда шудааст.

7) Аз натиҷаҳои ниҳоеи озмоишҳои педагогии гузаронида оид ба фаъолгардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣю фарҳанги экологии хонандагон, мо ба чунин хулоса омадем:

а) Методикаи таҳқиқоти пешниҳоднамудаи мо оид ба «Ташаккули экологии хонандагони синфҳои 5-9 дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣю беруназмактабӣ, аз сикли фанҳои умумибологӣ, дар гурӯҳҳои озмоишии 5- 9, дар муқоиса бо хонандагони синфҳои 5- 9- и санҷишӣ – 10-12 % зиёд мебошад;

б) Фаъолгардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣю фарҳанги экологии хонандагон, ба мундариҷаи маводи таълимӣ сикли фанҳои умумибологӣ, аз ҷумла ба «Ботаника» - дар синфҳои 5- 6 то 10%, - аз фанни «Зоология» дар синфҳои 7 – 8 зиёд буда, дар синфҳои 9 – ум маълумотҳои зиёд оид ба тавсифи хусусиятҳои анатомӣ ва физиологӣ – ҳамагӣ – 6-8 % - ро ташкил мекунад.

в) Самаранокӣ, шавку завқ, фаългардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди чанбаҳои маърифатию фарҳанги экологӣ ва инкишофи фаъолияти ҷустуҷӯию эҷодии хонандагон тибқи хулосаҳои мо дар синфҳои 9 – ум бештар ба «Ботаника», камтар «Зоология» ва дар ҷойи 3 – юм нисбат ба «Анатомия, физиология ва беҳдошти саломатӣ» баррасӣ гардид, яъне дар ҷои 1-ум «Ботаника» дар ҷои дуюм «Зоология» ва дар ҷойи 3 – юм «Анатомия, физиология ва беҳдошти саломатӣ» баррасӣ шуд.

г) Модели таҳқиқоти пешниҳоднамудаи мо «Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5- 9- ум дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ аз сикли фанҳои умумибиилогӣ» ва дараҷаи зина ба зина азхуд намудани ин донишҳо, аз ҷумла экологию кишваршиносӣ, инкишофи фаъолияти ҷустуҷӯию эҷодӣ, ҷаҳонбинии илмии хонандагон, дар заминаи инкишофи ҷараёнҳои маърифатӣ – идрок, хотира, тафаккур, диққат, эҳсосот муттасилан зиёд шуда, «Дараҷаи баланди донишазхудкунии» хонандагони синфҳои озмоишии 5- 9 то ба 29%, «дараҷаи миёнаи донишазхудкунӣ» то 22% ва «Дараҷаи пасти донишазхудкунӣ» то 18% - зиёд гардида, аммо «Дараҷаи баланди донишазхудкунӣ» - дар синфҳои 5-9- и санҷишӣ – 19% «Дараҷаи миёнаи донишазхудкунӣ» - 16% ва «Дараҷаи пасти донишазхудкунӣ» то - 9%- ро ташкил намуд.

Хуллас, дараҷаи донишазхудкунии хонандагони синфҳои 5-9– и озмоишӣ, бо ҳисоби миёна аз дараҷаи донишазхудкунии синфҳои санҷишии 5- 9 аз 15 то 20% зиёд мебошад.

Ҳамин тавр, натиҷаи озмоишҳои педагогии гузаронидаи мо оид ба амсилаи таҳқиқот дар фаъолияти омӯзгорону методистони касбӣ ва таҷрибаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо пуррагӣ ва ба таври амалӣ татбиқ карда шудаанд.

Мақсад, мазмун, вазифаҳо ва мундариҷаи методика ё амсилаи тадқиқоти мо аз чунин банду чанбаҳо иборат буд:

а) Вобаста ба пурзӯр намудани донишҳои экологию кишваршиносӣ, дар мундариҷаи маводҳои таълимӣ, тариқи экологиякунонӣ тағйиротҳои ислоҳоти иловагӣ ворид карда шуд, ки онҳо дар ҷадвалҳои 1,2,3 ва 4- и диссертатсияи пешниҳод карда шудаанд, ки ин қабил тағйиротҳо аз чунин бандҳо иборат мебошанд: аз ҷумла, дар яке аз «Дарсҳои муқаддимаӣ» аз фанни «Ботаника» (дар синфҳои 6- ум) омӯзгор хонандагонро ба омилҳои муҳими экологӣ «Муҳити зист», «Ҷомеаи растаниҳо» «Ҳифзу истифодабарии самаранокӣ объектҳои биологӣ», бо истифода аз роҳи усулҳои дар амсилаи таҳқиқоти мо пешниҳод кардашуда, асбобҳои аёнӣ – ҷадвалҳо, расмҳо, нақшаҳо ва дигар тасвираҳо - тариқи «нусахбардорӣ» ё «привитатсия», банерҳо бо таври муфассал шинос намуд. Ёдрас мешавем, ки минбаъд ин қабил маҳфилҳои умумибиилогии болозикр, хангоми омӯзиши тамоми банду қисматҳои фанҳои табиатшиносӣ (ботаника дар синфҳои 5 – 6, зоология дар синфҳои 7 – 8, анатомия, физиология ва беҳдошти саломатӣ дар синфҳои 9 – ум, экология- дар синфҳои 9 – ум низ бо истифода аз маҳфумҳои «гуногунию мувозинати биологӣ», «Системаҳои экологӣ» ва гуногунии олмаи набототу ҳайвоноту набототи нотақрори

Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш гардиданд. Дар мавриди омӯзиши фанни «Анатомия, физиология ва беҳдошти саломатӣ» дар синфҳои 9 – ум тибқи амсилаи таҳиякардаи муаллиф, омӯзгорон бештар ба масъалаҳои алоқамандии организм бо муҳити беруна, вобастагии саломатӣ аз омилҳои экологӣ, риоя намудани меъёру қоидаҳои гигиенӣ таъҷиб намудаанд.

Ба омӯзгорону методистон, аз ҷониби мо, намунаи нақшаи тақвими таҳия ва тарҳрезӣ карда шудааст, ки дар ҷадвалҳои 9-12 диссертатсия тавсиф шудаанд, роҷеъ ба ин дар нақшаи тақвими на танҳо номгӯи мавзӯҳо, балки миқдори соатҳо дар доираи барномаи таълимӣ (барои ҳар як мавзӯ), роҳи усулҳо ва методҳое, ки дар ҳар як дарс бо таври мақсаднок истифода бурда мешаванд, номгӯи асбобҳои аёнӣ, вазифаҳои хонагӣ, машғулиятҳои беруназмактабӣ беруназсинфӣ баҳри фаъолгардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳанги экологии хонандагон, рӯйхати адабиёти иловагӣ ва амсоли онҳо таҳия, коркарду корбаст карда шудааст.

8). Бо мақсади фаъолгардонӣ ва ташаккули ҳисси табиатдӯстӣ, рушди ҷанбаҳои маърифатӣ фарҳанги экологии хонандагон дар аксарияти машғулиятҳои таълимӣ, аз ҷумла дарсҳои синфӣ, машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ, корҳои мустақилона, маводҳои гуногуни дидактикӣ, яъне варақа – супоришҳо истифода бурда шудаанд, ки намунаи баъзе аз онҳоро барои ташкили корҳои мустақилона аз рӯи матни китоби дарсӣ, ҷадвалҳо, объектҳои асли (муҳул, препаратҳои намдор дар дохили доруҳои формалиндор мавҷудбуда) – ро пешниҳод менамоем.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Дар раванди таълифи рисолаи илмӣ худ таҳти унвони “Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ аз биология” масъалаҳои асосҳои илмӣ-методологии фаъолгардонӣ ва ташаккули маърифати экологии хонандагон, дар ҷараёни гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ аз биология, технологияи муосири амалисозии машғулиятҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ дар ҷараёни омӯзиши биология баррасӣ намуда, барои амалишавии нуктаҳои муҳимӣ дар рисолаи илмӣ таҳқиқшуда тавсияҳои зеринро пешниҳод мекунем:

1. Дар асоси барномаҳои давлатӣ дар баҳши ҳифзи муҳити зист аз тарафи шуъбаҳои маориф ва тавассути онҳо МТМУ барномаҳои мушаххасе мураттаб намоянд, ки боиси нигоҳдории табиат ва ҷузъҳои он гардад;

2. Барномаҳои таълимии фанҳои ботаника (дар синфҳои 5-6), зоология (6-7), анатомия ва физиология (синфҳои 8-9) аз нав дида барои маъракаи шуда, ба шароити муосир мувофиқ кунонида шаванд;

3. Дар асоси барномаҳои таҷдидгардида аз тарафи олимон, мутахассисони соҳа, методистон, педагогҳо ва равоншиносон, беҳтарин омӯзгорони соҳа китобҳои дарсӣ таълиф карда шаванд, ки дар онҳо асосҳои илмӣ умумӣ-биологӣ инъикоси пурраи худро ёбанд.

4. Барномаҳои мушаххаси гузаронидани корҳои беруназсинфӣ беруназмактабӣ таҳия шуда, дар он тамоми талаботҳои дар назди фанҳои таълимӣ, бахусус фанҳои умумибиологӣ гузашташуда ба инобат гирифта шаванд;

5. Дар назди утокҳои биологӣ бо ташаббуси маъмурияти МТМУ ва омӯзгорони фан лабораторияҳои соҳа ташкил карда шуда, тамоми корҳои лаборатории дар барномаҳо ҷойдодашуда мутобиқи имкониятҳои маҳал гузаронида шаванд;

6. Мутобиқи имконият ташкил намудани гӯшаҳои табиати зинда (наботот ва ҳайвонот) ташкил карда шуда, марҳилаҳои табиӣ инкишофи онҳо дақиқ омӯхта шаванд;

7. Робитаи иттиҳодияи методии омӯзгорони фанҳои умумибиологӣ бо методистони таҳассусии шахру ноҳияҳо мустақкам карда шуда, барои эҷодкории омӯзгорон шароитҳои лозимиро фароҳам овардан лозим аст;

8. Ба супоришҳои тобистонаи хонандагон аз фанҳои ботаника, зоология, биология, анатомия, экология диққати ҷиддӣ дода, аз хонандагон иҷрои ҳатмии онҳо талаб карда шуда, ҳисоботи омӯзгорон дар Шӯрои методии муассиса баррасӣ шуда, аз онҳо ҳулосаҳои асосӣ бароварда шаванд;

9. Барои ташаккули ҷаҳонбинии экологии хонандагон дар дарсҳо, машғулиятҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ тавассути истифодабарии усулу методҳои муосир чораҳои амалӣ андешида шаванд;

10. Дар тарғиби ҳифзи муҳити зист аз воситаҳои муосир, ки тағйиргузориҳои онҳо бештар мебошанд, истифода бурдан лозим аст. Истифодаи маводҳои Интернетӣ дар ташаккули ҷаҳонбинӣ ва фарҳанги экологии хонандагон ба роҳ монда шаванд;

11. Гузаронидани озмунҳои “Табиатро ҳифз мекунем”, “Аз табиат оқилона истифода мебарем” дар сатҳи шахру ноҳия, вилоятҳо ва ҷумҳурӣ ба роҳ монда шуда, тавассути матбуот ва расонаҳои иттилоотӣ тарғиб карда шаванд.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ ДАР ТАЪЛИФОТИ ЗЕРИНИ МУАЛЛИФ ИНИКОС ЁФТААНД:

а) Мақолаҳои, ки дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Қӯзиева Р.М. Антропогенное воздействие на природу [Матн] / Р. М. Қӯзиева, Дж.С. Мансурова. // (ISSN 2074-1847) Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (илмҳои педагогӣ) №3 /7 (214) Душанбе, 2016.- С. 260-264.

[2-М]. Қӯзиева Р.М. Взаимоотношения общества и природы [Матн] / Р.М. Қӯзиева, Дж.С. Мансурова. // (ISSN 2074-1847) Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (илмҳои педагогӣ) №3/1 Душанбе, 2017. - С. 216 -219.

[3-М]. Қӯзиева Р.М. Модели оmodасозии хонандагони синфҳои ибтидоӣ барои фаъолияти экологӣ-ҳифзитабиатӣ [Матн] / Р.М. Қӯзиева //

(ISSN 2074-1847) Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (илмҳои педагогӣ) №2-Душанбе, 2021. - С. 266 -279.

[4-М]. Қўзиева Р.М. Ташаккули фарҳанги экологии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар раванди таълими фанҳои табиӣ. [Матн] / **Р.М Қўзиева, А.М Мирализода** // (ISSN 2708-5759) Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни (илмҳои педагогӣ) №3 (7). –Душанбе, 2021. - С. 61-66.

[5-М]. Қўзиева Р.М. Ташаккул ва инкишофи тафақури экологӣ аз замони бостон то замони мо. [Матн] / **Р.М. Қўзиева** // (ISSN 2708-5759) Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни (илмҳои педагогӣ) №2. (6) . –Душанбе, 2021. - С. 141-147.

[6-М]. Қўзиева Р.М. Технологияи дидактикӣ ва истифодаи принципҳои интегратсионӣ дар асоси матнҳои бадеию таърихӣ [Матн] /**Р.М. Қўзиева, Ҷ.С. Мансурова.** // (ISSN 2708-5759) Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба Садриддин Айни (илмҳои педагогӣ) №4 .(4). Душанбе, 2020. –С . 299-302.

[7-М]. Қўзиева Р.М. Таъминоти муносиби дидактикӣ-технологии дарсҳои ҳамгиро дар асоси матнҳои бадею таърихӣ, ки ба имкониятҳои идрокӣ пажӯҳиши талабагони синфҳои поёни мувофиқанд [Матн] / **Қўзиева, Ҷ.С. Мансурова, Г.Ҷ. Ходжаева** // ISSN (2708-5759) Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба Садриддин Айни (илмҳои педагогӣ) №4. (4). Душанбе, 2020. (шумораи 2) -С. 209-211.

б) Мақолаҳои, ки дар дигар нашрияҳо ба таърифи расидаанд:

[8-М]. Қўзиева Р.М. Саҳми нерӯгоҳҳои барқӣ-обӣ дар рушди энергетикаи Тоҷикистон [Матн] / **Р.М.Қўзиева, В.Р Орифҷонова** // Маводи конференсияи илмӣ-назариявӣ Электроника, мушкilot, ва рушди нумӯи энергетика дар минтақа. Душанбе. Донишгоҳи таҳиики Тоҷикистон ба номи академик Муҳаммадҷон Осимӣ. Душанбе, 2018, – С. 285-288.

[9-М]. Қўзиева Р. М. Методикаи таълими биология аҳамият ва мушкilotи он. [Матн] /**Р.М. Қўзиева, Улуғов О.П** // Маводи конференсияи илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Муаммоҳои муосири рушди илмҳои табиӣ-риёзи дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни Тоҷикистон. Душанбе, 2019. С. 439-441.

[10-М]. Қўзиева Р. М. Об ганҷи бебаҳо ва ҳифзи он вазифаи мост. [Матн] / **Р.М. Қўзиева, О.П. Улуғов** // Маводи конференсияи илмӣ-назариявӣ бахшида ба Дахсолагии байналмилалӣ «Амал об барои рушди устувор, 2018-2028» Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Ғафуров. Хучанд, 2018. С. 302-305.

[11-М]. Қўзиева Р.М. Тарбияи экологии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ва аҳамияти он дар ҳифзи муҳити зист.[Матн] / **Р.М. Қўзиева** // Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маводи конференсияи ҷумҳурии илмӣ-амалӣ “Истиқлолияти давлатӣ ва эҳёи педагогикаи милли” (5-майи) Душанбе, 2021 ,С. 117-120.

**в) Мақолаҳо, фишурдаи мақолаҳои, ки ҳамчун
маводи конфронсҳо ба ҷоп расидаанд:**

[12-М]. Қўзиёва Р.М. Ҳамкориҳои байналмилалӣ ва муносибатҳои молиявӣ ва иқтисодӣ ҷиҳати бартараф кардани мушкилоти захираҳои обӣ. [Матн] / **Р.М. Қўзиёва** // Паёми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон Душанбе. 2020 - С. 377-379.

[13-М]. Қўзиёва Р. М. Мавқеи об дар эҷодиёти олимони машриқзамин. [Матн] / **Р.М. Қўзиёва, А.Ш. Қаландаров** // Паёми Донишгоҳи молия ва иқтисоди Тоҷикистон .Душанбе. 2016 №3. -С. 195-198.

[14-М]. Қўзиёва Р. М. Муҳимтарин хусусиятҳои экологияи биологӣ ва роҳҳои ҳифзи лолаҳои хурӯи нодир ва нестшудаистодаи Тоҷикистон [Матн] / **Р.М. Қўзиёва, М. Саидов** // Паёми Донишгоҳи молия ва иқтисоди Тоҷикистон Душанбе. 2016 №2.(6), -С. 214-216.

[15-М]. Қўзиёва Р.М. Минтақаҳои сайёҳию рекреатсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / **Р.М. Қўзиёва** // Паёми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Душанбе. 2019 №1. - С. 438-442.

[16-М]. Қўзиёва Р.М. Технологияи инноватсионӣ дар ташаккули маданияти экологии донишҷӯёни муассисаҳои олии [Матн] **Р.М. Қўзиёва, Ҷ.С. Мансурова** // Паёми Донишгоҳи молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Душанбе. 2017 №4.(12). -С. 129-132.

[17-М]. Қўзиёва Р.М. Фаъолияти экологӣ ва аҳамияти он ба табиатдустдорӣ талабагони муассисаҳои таълими ибтидоӣ. Паёми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Маводи конференсияи илмӣ-назариявӣ ҳайати профессорон, устодон ва донишҷӯёни Донишгоҳи Давлатии Молия ва иқтисоди Тоҷикистон Бахшида ба 30-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва «солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва хунароҳои мардумӣ» (2019-2021) (12-17 апрели) Душанбе, 2021.-С.662-664.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

УДК-371.671+502 (2-тадж)

ББК-28+28.08 (2-тадж)

К-85

КУЗИЕВА РАЪНОГУЛ МИРМУХАМАДОВНА

**ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ
УЧАЩИХСЯ 5-9 КЛАССОВ В ПРОЦЕССЕ ВНЕКЛАССНЫХ
И ВНЕШКОЛЬНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО БИОЛОГИИ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата
педагогических наук по специальности 13.00.01- Общая
педагогика, история педагогики и образования

Куляб – 2022

Диссертация выполнена на общеуниверситетской кафедре педагогики Таджикского национального университета

Научный руководитель **Мирализода Абдусалом Мустафо**
доктор педагогических наук, профессор,
заведующий общеуниверситетской
кафедрой педагогики Таджикского
национального университета

Официальные оппоненты: **Холназаров Санг**, доктор педагогических наук, профессор, профессор кафедры методики преподавания естественнонаучных дисциплин ГОУ «Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава»

Сайдахмадзода Дилором, кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры психологии и социологии Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан

Ведущая организация: Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни

Защита состоится 24 декабря 2022 года в 14:00 на заседании диссертационного Совета бД.КОА-002 при Кулябском государственном университете имени Абуабдуллох Рудаки по адресу: (Республика Таджикистан, 735360, г. Куляб, улица С.Сафарова, 16).

С диссертацией и авторефератом можно ознакомиться на официальном сайте (www.kgu.tj) и библиотеке Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки.

Автореферат разослан «___» _____ 2022 г.

Ученый секретарь диссертационного Совета,
кандидат педагогических наук, доцент:

Рафиев С.А.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Интенсивное научно-техническое развитие конца XX века и начала XXI - наступление третьего тысячелетия привело к открытиям и достижениям экономических, социальных, культурных аспектов, особенно к нанотехнологическому прогрессу и инновациям, к реформам сферы образования Республики Таджикистан, возникающие на фундаментальных аспектах и инновационных этапах. Республика Таджикистан, как и другие страны Содружества Независимых Государств (СНГ), была включена в новый образовательный процесс и единое пространство всеобщего образования – кредитную систему образования.

Реконструкция, реформирование и совершенствование учебных планов и программ по естественным наукам, математике, точным и техническим предметам проходит в контексте реализации Указа Президента Республики Таджикистан от 31 января 2020 года № 1445 об объявлении 2020-2040 годов «Двадцатилетием изучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования». В связи с этим в планы и учебные программы предмета экология (ботаники, зоологии, анатомии, физиологии и здоровья, экологии и общей биологии) были внесены изменения и дополнения в соответствии с требованиями современности. Основателем мира и национального единства, Лидером нации, Президентом Республики Таджикистан Эмомали Рахмоном, и сфера образования объявлена одной из «приоритетных отраслей страны» и нормативно-правовые документы в этой сфере совершенствуются день ото дня.

Развитие структур науки и образования Республики Таджикистан в учреждениях общего среднего образования и высших профессиональных учебных заведений проходит в рамках реализации Постановления Правительства Республики Таджикистан «О Национальной стратегии развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года» (2020 г.), Постановления Правительства Республики Таджикистан (от 2.04.2015 г. № 178) о «Государственной программе экологического культурного просвещения населения Таджикистана до 2020 года».

Несмотря на эти достижения, в деятельности учителей и методистов предмета экология, руководителей средних общеобразовательных и высших профессиональных учебных заведений имеются проблемы отчасти по совершенствованию учебно-воспитательного процесса, поэтапного повышения уровня знаний, навыков, профессионального мастерства, подготовки и выбора профильных профессий учащихся. Актуальные проблемы в области формирования экологической культуры учащихся V-IX классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по предметам биологии и на этой основе исследуется, изучается развитие и анализируется творческая деятельность и научное мировоззрение учащихся.

Степень изученности научной темы. Педагогические, дидактические и научно-методические, теоретические основы темы исследования формирования

экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии в средних общеобразовательных учреждениях отражены в исследованиях зарубежных ученых А.А. Вербицкого, В.В. Дежкина, Б.Т. Лихачева, И.Т. Суравегиной, Л.И. Салеевой, А.П. Сиделковского и др.

Результатом высокого экологического воспитания и обучения подрастающего поколения является формирование у них экологических знаний, изучение и развитие методов и качества экологического образования в настоящее время в средних общеобразовательных учреждениях рассмотрены с точки зрения педагогики, дидактики, методики и практики в исследованиях зарубежных ученых: А.Н. Захлебного, Л.В. Моисеева, И.Т. Суравегиной и отечественных ученых Е.А. Турдикулова, С. Мирзоева, А. Рагимова, А. Давлатова, М. Саидова, А. Эргашева и др.

Вопросы обучения, воспитания и экологической осведомленности учащихся средних общеобразовательных учреждений освещены в трудах и статьях ученых и исследователей страны М. Лутфуллоева, Н.О. Холбекова, А.И. Рахимова, С. Холназарова, Ж. Ёрова, С. Насриддинова, А.М. Мирализода, С. Мирзоева, М. Досакова и др., а также значимо оценена их роль в развитии отечественной педагогической науки.

Связь исследований с программами (проектами), научными темами. Диссертационное исследование выполнено в рамках реализации перспективного плана научно-исследовательской работы общеуниверситетской кафедры педагогики Таджикского национального университета.

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования: поиск, обработка и проектирование научно-теоретических, педагогических и дидактических основ формирования экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии.

Для достижения цели исследования были поставлены и решены **следующие задачи:**

1. Изучение и анализ состояния и уровня изученности темы в философской, педагогико-дидактической, общебиологической, социальной и культурной литературе и источниках.

2. Анализ научно-теоретических и методических моделей темы «Формирование экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии».

3. Поиск, нахождение и разработка путей и методов реализации научно-теоретических и методических аспектов формирования экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии.

4. С педагогической, дидактической и методической точки зрения определить эффективные пути и методы организации и проведения внеклассных и внешкольных занятий по теме формирования экологической

культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии.

5. Обработка окончательных результатов исследования - педагогических опытов, апробация и определение статистико-математических данных по реализации модели исследования в 5-9 классах средних общеобразовательных учреждений.

Объект исследования: - Процесс формирования экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии.

Предмет исследования. Поиск педагогических и дидактических способов и методов формирования экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии.

Гипотеза исследования. Процесс проведения внеклассных и внешкольных занятий в формировании экологической культуры учащихся в процессе изучения цикла предметов по биологии будет реализован, если:

– содержание структуры внеклассных и внешкольных занятий как составной части обычных уроков образовательного процесса учащихся средних общеобразовательных учреждений будет разработан и определен с педагогических, дидактических и методических точек зрения;

– пути и методы эффективного использования формирования экологической культуры учащихся на основе внеклассных и внешкольных занятий, согласно педагогическим, дидактическим и методическим требованиям будут практически отработаны и рассмотрены;

– пути и методы реализации модели исследования по «Формированию экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии» будут разработаны и внедрены.

Этапы, место и периоды исследования. Исследование проводилось в течение 2017-2022 годов и состоит из трех связанных по содержанию этапов.

Первый этап (2017-2018 гг.). Он включает в себя изучение, анализ, сбор и обоснование педагогических, дидактических и биологических источников, цель, гипотезу, методологию и теоретические методы исследования, задачу и количество тем, связанных с исследованием. Также на этом этапе определяются программа и план выполнения эмпирических испытаний, научное оборудование, гипотеза, методы исследования.

Второй этап (2019-2020 гг.). Рассмотрены и спроектированы разработки исследовательских моделей, учебно-педагогические эксперименты, учебные материалы, анкеты, квалификационные тесты, формы - анкеты, письменные работы - комплексная проверка приемов и методов тестирования, дебаты, педагогические и дидактические аспекты формирования экологической культуры учащихся V-IX классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии.

Третий этап (2021-2022 гг.). Заключительный этап включает в себя определение основных аспектов темы диссертации, реализацию модели исследования, статистическую обработку разработанных результатов,

результаты теоретических и экспериментальных направлений в системе уроков, педагогический и практический эксперименты, а также подготовку текста научной диссертации.

Теоретическая основа исследования. Изучение, анализ и исследование философских источников по теме «Философские основы экологических компетенций» (Н.Н. Моисеев, Н.Ф. Рейгри и др.), педагогико-дидактические основы по теме «Образовательная устойчивость» (Ю.К. Бабанский), «Структура системы учебного процесса» и «Теория деятельности» (А.Н. Леонтьев), «Концепция образовательных знаний» (Т.И. Шамова, Т.И. Щукина) и общебиологические, в том числе экологические «Педагогические теории о природе и содержании экологического воспитания учащихся» (Н.Ф. Виноградова, И.Д. Зверев, А. Н. Захлебный, И.Т. Суравегина и др.), по «Теории и практике организации и проведения внеклассных и внешкольных занятий из цикла общебиологических предметов» (К.И. Васильева, Р.М. Евдокимова, С.С. Мирзоев); а также Постановления Правительства Республики Таджикистан в сфере образования, в том числе «Закон об образовании» (2013 г.), «Программа развития естественных, математических и технических наук на 2010-2020 годы» (2017 г.), Постановление Республики Таджикистан на 2020-2040 годы «Двадцатилетие изучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования», включает нормативно-правовые документы Министерства образования и науки Республики Таджикистан, материалы научно-практических конференций университета, республики, семинары и заседания Научно-методического совета университета и профилирующих кафедр.

Практическая реализация результатов научно-исследовательской тематической модели по теме «Формирование экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии», путем устных бесед, опроса, интервью, вопросника-анкетирования (квалификационного тестирования), проведение письменных контрольных работ учащихся в рамках образовательных программ по циклу предмета биология.

Методологические основы исследования. Были выбраны и применены теоретические и эмпирические методы для изучения, анализа и проверки педагогических и дидактических аспектов исследования и результатов практической реализации предложенной гипотезы и достижения конкретных целей.

Источники информации. Научное наследие отечественных и зарубежных ученых, методистов, педагогов и психологов о методах и средствах формирования навыков у студентов, Закон Республики Таджикистан «Об образовании», Государственные образовательные стандарты Республики Таджикистан, отраслевые образовательные планы и программы, нормативно-правовые акты Министерства образования и науки Республики Таджикистан, передовой опыт педагогов среднеобразовательных учреждений республики.

Эмпирические основания. Эмпирические основания исследования составляют практический подход к изучаемому объекту: изучение научно-методической литературы по теме, изучение общедидактической и теоретической литературы по педагогике, психологии и методике обучения; изучение и использование передовой педагогической практики; использование эмпирических методов - интервью и анкетирование учителей и школьников, организация и проведение нормативных и формирующих испытаний; анализ и обобщение доказательств и данных, полученных в ходе эксперимента, сравнительный анализ и оценка их результатов, педагогическое наблюдение, интервью, методы самооценки и диагностические оценки на основе полученной информации, формирование научных доказательств в результате использования качественных показателей, количественные приемы в виде статистических данных, которые появились путем рациональной обработки.

Основной экспериментально-исследовательской базой исследования являются среднеобщеобразовательные учреждения № 18, 19, 39, 5, 37, 32 Пархарского района Кулябского региона Хатлонской области Республики Таджикистан.

В проведении исследований и педагогических экспериментов, то есть заполнений анкет были привлечены 1367 учащихся, 42 молодых учителя со стажем работы до 5 лет, 37 учителя со стажем работы более 10 лет, а также 22 специалиста, являющихся руководителями учебных заведений, отделов образования и науки, высококвалифицированные учителя.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

1. Переработана и реализована научно-теоретическая и методолого-практическая модель темы исследования «Формирование экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии»;

2. Определено, что для формирования экологической культуры учащихся требуются комплексные системы образования, отсутствие единств и координаций содержательных направлений исследования. Этот процесс требует регулярного процесса представления, оценки, проектирования и налаживания новых технологий;

3. Обработаны и оценены роль и статус различных методов обучения, формы организации образовательного процесса, в том числе внеклассных и внешкольных занятий в формировании экологической культуры, развитии у учащихся поисково-творческой деятельности и мировоззрения учащихся по циклу предмета биологии.

4. В процессе проведения наблюдений, педагогических испытаний была проанализирована, составлена и реализована цель, содержание, задачи вопросника - анкетирования, письменные контрольные работы, изучение передового педагогического опыта учителей общеобразовательных учреждений в ходе проведения внеклассных и внешкольных занятий по циклу предмета биологии.

Положения, выносимые на защиту. Основное содержание исследования для защиты включает следующие положения:

1. Модель темы исследования под названием «Формирование экологической культуры учащихся V-IX классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии» в средних общеобразовательных учреждениях № 5, 18, 19, 32, 37 и 39 Пархарского района Хатлонской области Республики Таджикистан.

2. Содержание экологических, краеведческих и общебиологических знаний, поднятие теоретических, практических и учебных аспектов, привлекающих внимание к проблемам формирования экологической культуры, развитию у учащихся поисково-творческой деятельности в процессе внеклассных и внешкольных занятий по циклу предмета биологии.

3. Структура педагогической активизации и формирования экологической культуры учащихся в соответствии со всей совокупностью учебного процесса, связностью и единством содержательных аспектов и рекомендационно-оценочных аспектов, а также цели, содержания, методов, приемов и других форм организации образовательного процесса во внеклассных и внешкольных занятиях.

4. Педагогические условия активизации и формирования экологической культуры учащихся на основе двух аспектов;

– на основе содержательного аспекта, т.е. усиления направленности и уровня экологических, краеведческих и общебиологических знаний;

– на основе рекомендационно-оценочного аспекта происходит формирование и развитие исследовательской и творческой деятельности, научного мировоззрения, процессов обучения учащихся, то есть мышления, памяти, сознания, внимания, чувств, восприятия в процессе основных - классных, внеклассных и внешкольных занятий.

5. На основе понятий «Экологические факторы», «Окружающая среда», «Природное общество», «Охрана и эффективное использование природно-биологических ресурсов» подвергаются изучению их в начале изучения цикла предмета биологии, то есть с начальных классов до процесса преподавания фундаментальных предметов в 5-9 классах среднеобразовательных учреждений Республики Таджикистан.

Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в поиске и выявлении аспектов, направлений, связанных с разработкой и обоснованием теоретической модели и технологической структуры, формирования экологической культуры, развитие исследовательской и творческой деятельности на основе единства содержания направлений, укрепления экологических и общебиологических знаний, отечественной истории, направлений изложения и оценки, т.е. анализа понятия «Экологическое образование», методов и нормативов, а также формировании чувств любви к природе, развитии просветительских качеств и экологической культуры учащихся в процессе организации и проведении внеклассных и внешкольных занятий, педагогической и профессиональной деятельности

учителей, а также отбора и эффективного использования ими форм и традиционных методов обучения, современных методов образовательного процесса, в том числе использования информационно-коммуникационной технологии, с учетом инновационности учебно-воспитательного процесса по циклу предмета биология.

Практические аспекты исследования состоят из разработки и организации модели исследования, методики и реализации научной работы на тему: «Формирование экологической культуры учащихся V-IX классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии».

Уровень достоверности результатов исследования. Основные результаты экспериментально-педагогического исследования публиковались на материалах Вестник ТНУ, Вестник ТГПУ имени С. Айни, в учебно-методических изданиях, на заседаниях общеуниверситетской кафедры педагогики ТНУ, на научно-теоретических конференциях ТНУ и на республиканских научных конференциях. В тоже время в процессе проведения классных, внеклассных и внешкольных занятий, в научно-педагогической деятельности учителей среднеобразовательных учреждений, на курсах повышения квалификации и переподготовки учителей по циклу предмета биологии, используются как вспомогательные методические материалы. Достигнутые результаты исследования опубликованы в 17 научно-методических статьях, в том числе 5 статей в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Российской Федерации.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Диссертация соответствует следующим пунктам паспорта научной специальности 13.00.01 – «Общая педагогика, история педагогики и образования» (педагогические науки):

пункт 1 – «Методология педагогического исследования» (исследовательские подходы в развитии педагогической науки, их взаимосвязь и области применения; методы педагогических исследований);

пункт 6 – «Концепция образования» (качество образования и технология его оценки; инновационные процессы в образовании);

пункт 7 – «Практическая педагогика» (подытоживание передового педагогического опыта; инновационное движение в образовании; опытно-экспериментальная деятельность образовательных учреждений).

Личный вклад соискателя ученой степени в научное исследование.

Личный вклад автора заключается в непосредственном участии в этапах исследования: в выборе, разработке, планировании и обосновании темы, упорядочение структуры диссертации, определении цели, задач, объекта и предмета, поиске и нахождении нужной литературы по теме исследования, сборе и упорядочении экспериментальных материалов и их математическая и статистическая обработка, анализе и переработке результатов экспериментально-практических работ, публикации научных статей, участии в научных мероприятиях, подведении итогов и полученных результатов и подготовке диссертации.

Утверждение и внедрение результатов диссертации. Основные результаты, полученные во все периоды исследований, рассматривались и обсуждались на общеуниверситетских конференциях (ТНУ) и на научно-методических объединениях среднеобразовательных учреждений.

Точно так же, проверены в процессе проведения педагогических опытов в 2017-2022 годах на базе среднеобразовательных учреждений № 5, 18, 19, 32, 37 и 39 Пархарского района, прошли апробацию и обсуждения на научно-теоретических конференциях преподавателей и студентов, на заседаниях работников сферы образования.

Публикации по теме диссертации. Основные результаты диссертационного исследования, составляющие основное содержание исследования, опубликованы в количестве 17 научных статей: 5 из которых в рецензируемых научных изданиях, включенных в список рекомендованного ВАК при Президенте Республики Таджикистан, 9 в материалах конференций и 3 в других изданиях.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, двух глав, общих выводов и предложений, списка использованной литературы. Количество использованной литературы 200 наименований, общий объем диссертации состоит из 165 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Диссертация начинается с введения и общего описания исследования, в котором включены важность и необходимость проведения исследования, уровень владения темой, научно-теоретические и методологические основы, цель, объект, включены проблемы, задачи, гипотеза, положения, которые предлагаются к защите, достоверность результатов, ведущие идеи, теоретическая и практическая значимость, личный вклад соискателя в подготовку диссертации, публикации, структура и объем диссертации, а также исследовательская база.

Первая глава «Научно-методические основы формирования экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии» состоит из 3 параграфов.

Первый параграф «Развитие чувств любви к природе, развитие просветительских качеств и экологической культуры учащихся 5-9 классов» посвящен глобальным и общечеловеческим проблемам, в том числе подвергаются изучению, анализу и проектированию проблемы экологического положения планеты, такие как потепление климата, засуха, загрязнение атмосферы, таяние ледников, рост инфекционных заболеваний, превращение лесов в пустыни, влияние антропогенных факторов на окружающую среду и природу.

Понятие экологической культуры были описаны и скорректированы с педагогической и дидактической точки зрения со стороны зарубежных ученых и исследователей Моисеева Н.Н., Урсул А.Д. и Даниловой В.И., как часть человеческой культуры отечественными учеными: Забировым Р., Саидовым М.,

Давлатовым Н., Абдуллозода Х., Шариповым М., Мирзоевым С.С., Досаковым М., Эргашовым Н. и др.

Таким образом, в современное время понятие экологическая культура не имеет единого и конкретного определения, но почти все точки зрения близки по содержанию друг к другу.

Мы понимаем экологическую культуру как единое экологическое сознание, которое воплощается в психическое и психологическое состояния и практическую деятельность личности.

Исследуя экологическую культуру, мы обнаружили в ней следующие признаки:

– наличие экологической информации и сознания, усилий по охране и сохранению природной среды, что является причиной существования жизни и особенно человечества;

– умение использовать экологические знания на практике и в быту;

– умение понять и найти возникшую экологическую проблему и найти пути ее решения.

В структуре экологической культуры человечества обычно выделяют четыре, а иногда и семь частей.

К первой группе относятся: экологическая познавательная культура; экологическая эстетическая культура; экологическая культура ценностного мышления, практическая экологическая культура.

Таким образом, мы пришли к выводу, что содержание экологической культуры формируется на основе следующих факторов, композиционную структуру которых мы разъяснили в таблице №1:

1) Уровень экологических знаний;

2) Уровень экологического сознания и поведения на природе;

3) Практический опыт и навыки охраны природы.

Таблица №1.

КОМПЛЕКСНАЯ СТРУКТУРА ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

№	ФАКТОРЫ	СОСТАВ ФАКТОРОВ
1.	Уровень экологических знаний	Знание о природе и правилах взаимодействия человека-природы-общества
2.	Уровень экологического сознания и поведения на природе	Мысли, взгляды, ценности, нравственно-эстетическое отношение к природе, любовь к природе, ответственность
3.	Практический опыт и навыки охраны природы	Информационная, учебно-исследовательская, консервационная, светотехническая. Навыки и умения охраны природы

Анализ литературы показывает, что экологическое образование является проблемой каждой эпохи в непрерывном и повсеместном масштабе. Стоит

отметить, что экология и охрана окружающей среды является многогранной наукой и связана с географией, биологией, экономикой, медициной, юриспруденцией, историей, психологией, педагогикой и техническими предметами. С одной стороны, эта наука создает новые требования к формированию сознания учащихся, а с другой стороны, развивает у них экологические знания, экологическое мышление и экологическое сознание. Академик Зверев И.Д. пишет: «Обострение современных проблем взаимоотношений общества и природы выдвинуло перед школой и образованием много новых задач, которые призваны воспитать подрастающее поколение, и это может предотвратить отрицательные взаимодействия человека и природы, которые должны относиться с осторожностью в будущем». Экологическая культура воплощает в себе совокупность культурно-нравственных ценностей человека и считается одним из важнейших средств социального позиционирования личности в системе взаимодействий человек-природа, человек-общество и человек-общество-природа. Экологическое образование рассматривает личность как субъекта общественных отношений, как внутри общества, так и между ним и природой, и служит одной из движущих сил развития нашего общества, науки, культуры и духовности. Следует подчеркнуть, что формирование экологического мышления и формирование нравственных знаний неизбежно связаны с экологическим воспитанием личности. При организации исследований мы получаем результат из того факта, что восприятие, оценка, эстетическое переживание жизни и природы является не только важным приемом восстановления взаимоотношений современного человека с природой, но и активным и действенным фактором нравственного воспитания и обучения, формирование позиции человека, его культуры и поведения. Этико-экологическое воспитание стимулирует формирование направленности учащихся общеобразовательных учреждений на природоохранную деятельность и формирует их экологическую культуру.

Во втором параграфе первой главы **«Педагогические и дидактические основы формирования чувств любви к природе, развитие просветительских качеств и экологической культуры учащихся 5-9 классов в ходе внеклассных и внешкольных занятий»** затронуты проблемы причин и последствий аварий, трудности, глобальные экологические кризисы, роль и статус внеклассных и внешкольных занятий в активизации формирования чувств любви к природе, охраны природы и ее богатств, как колыбели существования жизни на земле, обработаны и заложены аспекты развития экологических знаний и культуры учащихся, экологического туризма и развития исследовательской и творческой деятельности учащихся среднеобразовательных учреждений, краткая характеристика которых приведена ниже.

Обострение и постепенное нарастание рисков и проблем экологических кризисов конца XX - начала XXI века между обществом и природой поставило перед образовательными учреждениями и педагогической наукой множество

новых задач. Поэтому деятельность сферы должна быть спланирована и оформлена таким образом, чтобы помочь подрастающему поколению в направлении формирования чувств любви к природе и развития их экологических познавательных и культурных качеств, преодоления последствий негативного воздействия на окружающую среду и устранение этих последствий.

Несмотря на то, что Правительство Республики Таджикистан приняло ряд нормативно-правовых актов и государственных программ, связанных с экологией и охраной природы, добиться реального решения проблем в этой сфере можно путем повышения чувства ответственности и воспитания граждан за охрану природы.

Важнейшими нормативно-правовыми документами сферы являются Законы Республики «Об экологическом просвещении населения» (29 декабря 2010 г. № 673), «Об охране атмосферного воздуха» (28 декабря 2012 г. № 915) и «Комплексная государственная программа развития образования и экологического просвещения населения Республики Таджикистан на период до 2020 года (решение Правительства Республики Таджикистан от 2 апреля 2015 года №178). Целью этих законов и программ является совершенствование основ государственной политики экологического образования и воспитания, формирование мировоззрения, оздоровление окружающей среды, рациональное использование природных ресурсов, создание благоприятных условий для здоровой жизни населения Республики Таджикистан.

Одной из важнейших задач, возлагаемых на систему воспитания и обучения в средних общеобразовательных учреждениях является формирование экологической культуры, экологического сознания учащихся.

Поэтому изучение и понимание природы, источника природных ресурсов, как среды жизнедеятельности человека, источника восстановления его сил и здоровья, является предметом научного познания законов природы и их практического использования. Поэтому внеклассная экологическая деятельность учащихся должна быть тесно связана с их жизнедеятельностью и развитием их творческой самостоятельности. Во внеклассной деятельности учащиеся проявляют свою творческую самостоятельность и расширяют свои знания по школьной программе. Внеклассная деятельность позволяет расширить организованное и целенаправленное воздействие педагога на школьников, разумно и эффективно проводить их свободное время, положительно влияет на развитие их личности. По содержанию, форме организации и методам внеклассная деятельность чрезвычайно разнообразна. К внеклассной деятельности относятся следующие виды деятельности:

- организация детских кружков садоводства и цветоводства;
- отряды защитников природы;
- сообщество любителей природы;
- историко-географический и экологический клубы;
- олимпиады по науке;
- экологические вечера;

- научно-практические конференции;
- конкурсы и дебаты;
- интересные экологические игры;
- экологический отдых; – природные экологические шоу;
- презентация экологических картинок;
- выставка экологических коллекций – проведение экологических творческих отпусков.

Экскурсии и прогулки на природе, во время которых дети наблюдают за растениями и животными, раскрывают им красоту природы родного края, ее неповторимость. В то же время дети замечают необоснованное вредное воздействие человека на природу. Нужно показать места в естественном состоянии и сравнить места разрушенные человеком.

Учащиеся 5-9 классов общеобразовательных учреждений часто участвуют в массовых мероприятиях (как правило, разовых и эпизодических). Эти общешкольные мероприятия должны быть направлены на привлечение внимания учащихся к каким-либо важным экологическим проблемам. В общеобразовательных учреждениях могут проводиться следующие экологические мероприятия по охране природы: декада экологии, экологические тропы, экологические недели, День Земли (22 апреля), экологические олимпиады, праздники, конкурсы и т. п.

В отличие от хобби внеклассная деятельность должна соответствовать ряду требований. Их содержание больше зависит от логики предмета, от материальной базы учебного заведения.

Одним из видов природоохранной деятельности, который можно использовать в качестве специальной внеклассной деятельности, является экологический туризм. Если присмотреться, то формирующая сила природоохранной деятельности учащихся в процессе этой деятельности представляется очень сильной. Экотуризм в средних общеобразовательных учреждениях позволяет учащимся понять необходимость соблюдения правил поведения на природе, а также ознакомиться с правилами выезда на природу.

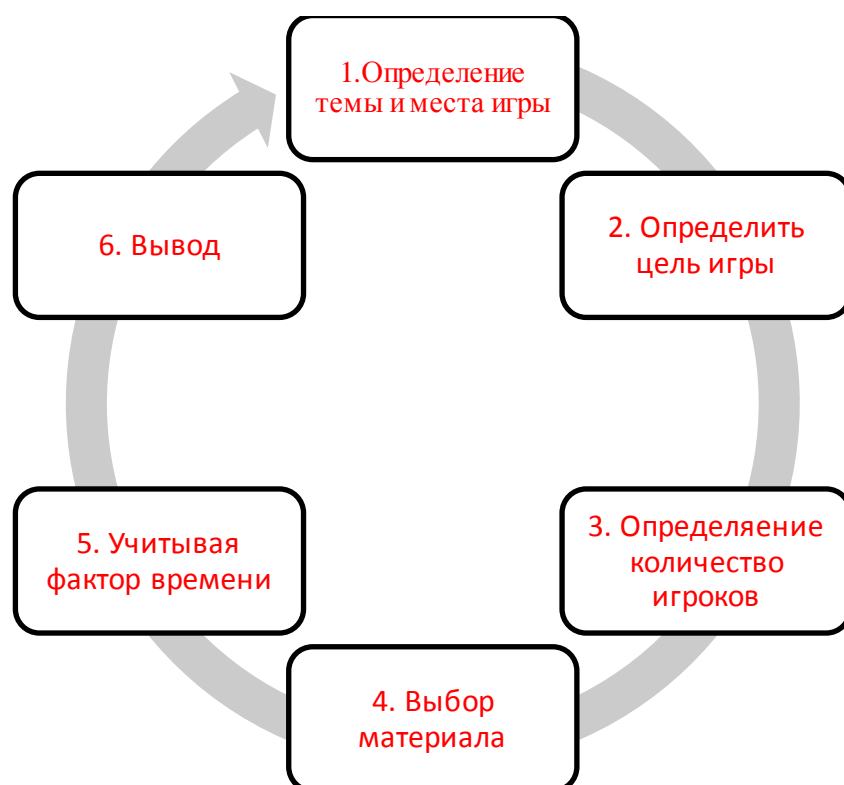
Еще одним мероприятием, в ходе которого рассматриваются проблемы охраны природы и восстановления ее нормального состояния, является организация и проведение клубов. При этом организация мероприятий, приуроченных к праздникам и фестивалям, в которых основная тематика сосредоточена на всестороннем развитии личности учащихся, формировании активной жизненной позиции, ответственности за судьбу характера своей родины, способствует повышению экологических знаний и понимания учащихся. Названия праздников могут быть разными: «День природы», «Праздник птиц», «Особый праздник любого растения или животного», «Таджикистан – край живой природы». «Игра – это естественная и увлекательная деятельность, формирующая личность учащихся. Игра – это испытание жизнью, которое доставляет удовольствие жизненному пространству учащихся, а эффект от него не имеет себе равных».

Дидактические игры — это разновидность игр с правилами, разработанными учителями специально для обучения учащихся. Они направлены на решение конкретных воспитательных задач, развитие личности.

Для конкретного развития внеклассной деятельности, прежде всего, следует отдавать приоритет тем видам деятельности, которые имеют воспитательное значение, связывают теорию с практикой, показывают важность современных экологических проблем, применяют учебно-исследовательский принцип. То есть содержание внеклассной деятельности должно быть доступно для определенной возрастной группы.

Экологическое воспитание дает хорошие результаты и считается успешным, если мы четко знаем его смысл и цели, то есть обладаем чувством человечности, доброты, ответственного отношения к природе и обществу. Экологическое образование должно научить учащихся понимать, что происходит вокруг них. Мы должны учить детей правильно вести себя на природе и в обществе. Часто из-за недостатка знаний они не могут выбрать правильный образ поведения. Образовательная деятельность должна быть незаметной и интересной для детей. Поэтому для каждого занятия следует искать конкретные и обоснованные цели и задачи и эффективные пути их реализации. Предлагаем следующую методику эффективной организации и проведения игр (рис. 1).

Рисунок 1. Методика организации и проведения игр

В третьем параграфе первой главы **«Формирование чувств любви к природе, развитие просветительских качеств и экологической культуры учащихся в процессе организации и проведения внешкольных занятий по предметам биологии и экологии»** определены согласно педагогическим и дидактическим требованиям, одним из распространенных форм которых являются формирование экологической культуры учащихся 5-9 классов среднеобщеобразовательных учреждений в процессе внеклассных и внешкольных занятий по циклу предметов по биологии считаются организация и проведение следующих внешкольных занятий: экскурсии, научные олимпиады, домашние задания, фенологические наблюдения, летние задания учащихся, полевая практика (по предмету биология) и т. п.

Изучение и исследование различных форм внешкольных занятий исследовались такими учеными как: Н.М. Верзилин, И.Д. Зверев, А.И. Никишов, К.И. Васильева, С.С. Мирзоев и др. В данном исследовании в контексте методики обучения показаны различные виды внешкольных занятий и их роль в формировании экологической культуры учащихся.

Для изучения и исследования роли и статуса внешкольных занятий в формировании экологических и культурных качеств, мы рассмотрели процесс педагогических экспериментов, работу и деятельность передовых учителей и методистов по предметам биологии и экологии в среднеобщеобразовательных учреждениях № 5, 18, 19, 32, 37 и 39 Пархарского района. С этой целью вместе с 26 профессиональными учителями вышеназванных школ Пархарского района были проведены устные и письменные опросы.

В ходе педагогических наблюдений и опытов в общеобразовательных учреждениях № 5, 18, 19, 32, 37 и 39 Пархарского района, выяснилось, что опытные педагоги при организации и проведении биолого-экологических экскурсий уделяют серьезное внимание следующим вопросам:

1. В сознании учащихся сформировать знания о биологических и экологических особенностях местной природы, о сезонных изменениях в жизни растений региона.

2. Формирование у учащихся чувств любви к природе, знаний, умений и навыков, культурно-познавательных качеств о взаимосвязи растений и животных со средой их обитания, об особенностях биологической адаптации растений с условиями внешней среды, а также охрана и разумное использование природных ресурсов.

3. Формирование умений и навыков, деятельность природоохранных органов, сравнения объектов и биологических явлений, выращивание и уход за растениями и т.д.

В данном подразделе мы приводим примерный план биолого-экологических экскурсий на основе исследований ученых П.Ф. Антонова, Л.Т. Беляевой, Н.М. Верзилина, С.С. Мирзоева и представили в качестве вспомогательного материала педагогам и методистам данной области:

1. Цель и задачи экскурсии.
2. Структура и этапы экскурсии.

3. Содержание и способ проведения экскурсии.
4. Путешествия и наблюдаемые объекты и элементы.
5. Тема экскурсии.
6. Место, продолжительность и время экскурсии.
7. Подведение итогов и выводы экскурсии.
8. Материал, подготовленный учащимися (засушенные растения, гербарии), рептилии и птицы, сбор насекомых, т.е. самостоятельная работа учащихся и др.);
9. Подведение итогов экскурсии и написание отчетов учащимися;
10. Составление альбомов по сушке растений и сбору однополых растений;
11. Использование материалов, собранных учащимися в ходе экскурсии, на практических и экспериментальных занятиях учителями биологии;
12. Подведение итогов экскурсионной и самостоятельной работы студентов;
13. Резюме плана экскурсии и мотивации учащихся.

О планировании экскурсии известный русский методист Н.М. Верзилин и В.М. Корсунская писали так: «...при составлении годового календарного плана по предметам биологии учитель учитывает продолжительность, место и маршрут экскурсии и связывает это с содержанием предыдущих уроков».

Перед организацией и проведением экскурсии преподаватель должен ознакомить учащихся с картой путешествия, местом, датой и временем, инструментами и оборудованием (полотенца, рюкзаки, альбомы, ручки, ножницы, бинокли, фототехника, методические инструменты, компас, переносная аптека и др.), наблюдаемые элементы природы, маленькие лопатки, веревки, рулетка, ящики для содержания насекомых, легкая одежда и обувь, не носить яркую одежду (такая одежда заставляет птиц летать), не разговаривать громко, не лазить по деревьям, используя громкую музыку, чтобы не делать этого и т.п.

В целях развития интереса, образования и экологических знаний учащихся учителю необходимо знакомить их с разнообразием местных насекомых, жуков, рептилий и птиц во время поездок (экскурсий).

Из окончательных результатов опыта школ и наших исследований следует, что организация и проведение экскурсии, прежде всего, начинается с изучения биологических и экологических особенностей лесов и лугов. Однако некоторые преподаватели превращают экскурсию в дополнительные уроки и проводят опрос учащихся, задавая вопросы.

Одним словом, биологические экскурсии, с одной стороны, приводят к правильному предоставлению и изучению программных материалов в ходе урока, с другой стороны, повышают интерес учащихся к знакомству и изучению флоры и фауны их страны.

Приводим пример примерного плана организации и проведения экскурсии. Краткий план поездки (экскурсии).

1. Общий сбор школьников с целью разделения заданий, групп, снаряжения и их полной подготовки к поездке (экскурсии).

2. Краткая характеристика биологических и экологических особенностей представителей местной флоры и фауны.

3. Индивидуальные и групповые задания учащихся согласно экскурсионному плану.

4. Подведение окончательных итогов экскурсии и написание учащимися отчета, размещение засушенных растений, сбор насекомых, описание природных условий, в том числе лугов, перечень растений и животных, рептилий, насекомых, млекопитающих, наблюдаемых во время поездки.

Вторая глава диссертации называется **«Современная технология реализации роли внеклассных и внешкольных занятий 5-9 классов в процессе изучения предмета биологии»** состоит из трех параграфов, в которых с педагогической и дидактической точки зрения рассматривается роль экологических знаний, место и статус внеклассных занятий (предметные кружки и др.) и внешкольные занятия (краеведческие материалы, экскурсии и др.) и описываются итоговые результаты педагогических испытаний.

В первом параграфе второй главы **«Роль и статус экологических знаний в формировании чувств любви к природе и развитии просветительских качеств и экологической культуры»** на основе педагогических и дидактических требований реализована исследовательская модель и описаны аспекты содержания.

Совершенствование и реконструкция содержания аспектов изучения цикла предмет биологии, путем развития биологических знаний, способствуют формированию научных, мировоззренческих, методологических, практических и эмоциональных процессов, постепенному развитию формирования чувств любви к природе и развитие просветительских качеств и экологической культуры.

Методологические, педагогические и психологические основы воспитания и экологическое просвещение школьников рассматривались в исследованиях С. Акрамова, С.А. Глазачева, А.Н. Захлебного, И.Д. Зверева, С.С. Мирзоева, А. Рагимова, А. Халимова, И.Т. Суравегиной, М. Саидова, А. Давлатова, Р. Забирова, А.А. Эргашева.

Однако, принимая во внимание исследования вышеназванных ученых по формированию экологической культуры учащихся в процессе внеклассных и внешкольных занятий по циклу биологии, в том числе экологизация содержания образовательных программ, и на основе изучения проблем отрасли, можно сделать вывод, что педагогическая деятельность профессиональных педагогов и методистов среднеобщеобразовательных учреждений по данной проблеме должным образом не изучены и не исследованы.

Для определения педагогических аспектов формирования экологической культуры учащихся V и VI классов среднеобщеобразовательных учреждений № 5, 18, 19, 32, 37 и 39 Пархарского района в рамках учебной программы по предмету «Ботаника» проводилось анкетирование. В процессе педагогического

эксперимента и анкетирования приняли участие 210 учащихся 5 классов и 321 учащийся 6 классов.

Анкетирование проводилось в 5 классе по следующим вопросам:

1. «Чем отличаются простые листья от сложных листьев?»
2. «Перечислите задачи листа?»
3. «Почему листья растений зеленые?»
4. «Почему листья осенью желтеют и частично краснеют?»
5. «Определите основные причины сползания или опадения листьев?»

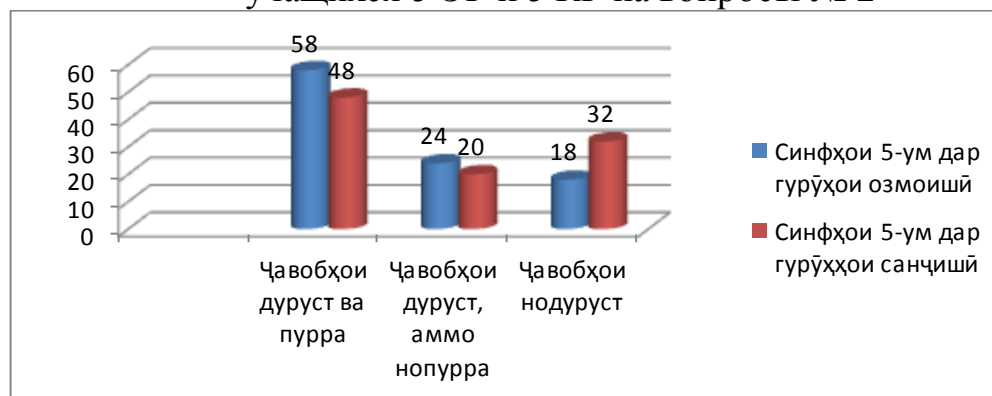
Результаты ответов учащихся 5 экспериментальных классов и 5 контрольных классов приведены в таблицы 2 (в %).

Таблица 2.

Результаты ответов учащихся 5 экспериментальных и 5 контрольных классов на вопросник №1

Ответы учащихся (в %)	5-классы	
	ЭГ (126 человек)	КГ (166 человек)
Правильные и полные ответы	58	48
Правильные, но неполные ответы	24	20
Неправильные ответы	18	32

Диаграмма 1(А) – результатов ответов учащихся 5 ЭГ и 5 КГ на вопросы № 2

При изучении и анализе вопросов №2, представленных в таблице 2, установлено, что правильные и полные ответы экспериментальной группы на все вопросы составляет 58 % , контрольной группы составляет 48 %. В ходе анализа результатов вопросов №1 выяснилось, что ответы учащихся экспериментальных групп были полными, точными и в какой-то мере научно обоснованными, тогда как ответы контрольных групп были неполными и содержали много ошибок. В результате по ответам выяснилось, что усвоение в экспериментальных группах на 10 % выше, чем в контрольных группах.

Результаты ответов учащихся 6 классов экспериментальных и контрольных групп на вопросник №3 представлены в таблице 3 (в %).

Таблица 3.

**Результаты ответов учащихся 6 классов
экспериментальных и контрольных групп**

Результаты ответов учащихся	6 классы	
	Экспериментальная группа(144 человека)	Контрольная группа(138 человек)
Правильные и полные ответы	62	50
Правильные, но неполные ответы	26	32
Неполные ответы	12	18

По результатам ответов учащихся 6 классов на вопросник № 2 выходит, что ответы экспериментальной группы составляют 62%, а контрольной группы 50%, то есть уровень усвоения знаний учащимися экспериментальной группы на 12% выше, чем в контрольной группе. При этом выяснилось, что учащиеся экспериментальной группы дали правильные ответы на вопросы, а учащиеся контрольной группы не смогли правильно ответить на вопросы и даже не предоставили достаточную информацию о структуре, форме, типе и функции корня.

Из анализа и обобщения результатов ответов на вопросник № 5 стало ясно, что уровень развития биологических знаний, умений и навыков учащихся экспериментальных классов (1 А) по критериям «высокий уровень», «средний уровень» и «низкий уровень» выглядит следующим образом:

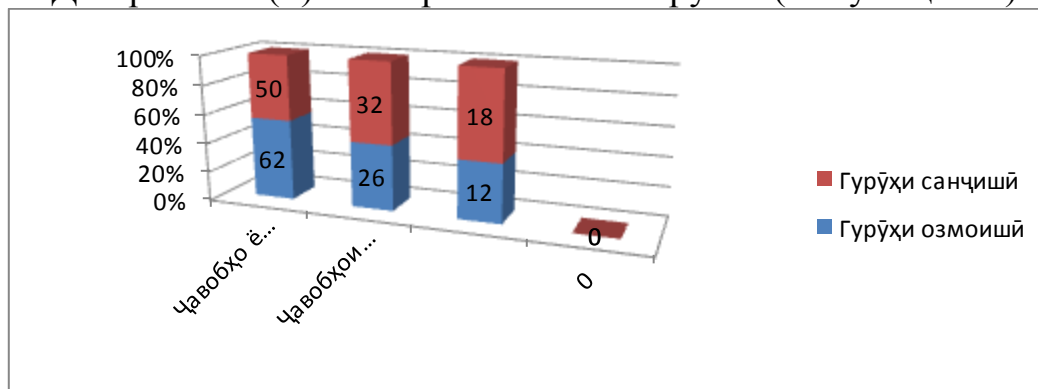
✓ Показатель «Высокий уровень усвоения знаний» составил в 1-ом году (2017-2018) - 60 %, во 2-ом году (2019-2020 гг.) - 64% и в 3-ем году (2021-2022) -74%;

✓ Показатель «Средний уровень» составил - в 1-й год (2017-2018) - 22%, во 2-й год (2019-2020) - 20% и в 3-й год (2021-2022) - 18%;

✓ Показатель «Низкий уровень» составил в 1-й год (2017-2018) - 16% , во 2-й год (2019-2020) - 16% и в 3-й год (2021-2022) -10%.

✓ Уровень развития биологических знаний, умений и навыков у учащихся 9-х классов экспериментальной группы:

Диаграмма 1 (Б) Экспериментальная группа (138 учащихся)

Из обобщения окончательных результатов ответов на вопросник №4 (анкеты) стало ясно, что уровень знаний, умений и биологических навыков учащихся контрольных классов - диаграмма 2 (Б), через критерии «высокий уровень усвоения знаний», «средний уровень» и «низкий уровень» оценивались следующим образом:

✓ Показатель «Высокий уровень усвоения знаний» составил: в 1-ом году (2017-2018) - 50 %, во 2-ой год (2019-2020) -54% и на 3-й год (2021-2022) - 64%;

✓ Показатель «Средний уровень» составил: в 1-й год (2017-2018) - 22%, во 2-й год (2019-2020) - 20% и в 3-й год (2021-2022) - 18%;

✓ Показатель «Низкий уровень» составил - в 1-й год (2017-2018) - 16%, во 2-й год (2019-2020) -16% и в 3-й год (2021-2022) - 10%.

Теперь для достоверности итоговых результатов ответов учащихся 9-ых экспериментальных классов и 9-ых контрольных классов, которые описаны в диаграмме 2 (А- экспериментальная группа) и в диаграмме 2 (Б- контрольная группа) сравнительным образом рассмотрим и проанализируем в экспериментальных и контрольных группах.

В ходе изучения, осмотра, анализа и обобщения результатов вопросника или анкеты № 4 по ответам выяснилось, что в экспериментальной группе на вопросы анкеты результаты или показатели «Высокий уровень» в 1-ом году (2017-2018) - 60 %, а в контрольной группе в 1-ом году (2017-2018) - 50 % (то есть на 10 % меньше, чем в экспериментальной группе), во 2-ом году (2019-2020) - в экспериментальной группе - 64%, в контрольной группе во 2 –ом году - 54% (то есть на 10% меньше по сравнению с результатами экспериментальной группы), в 3-ем году (2021-2022) в экспериментальной группе - 74 %, на 3-ем году в контрольной группе - 64 % (то есть еще на 10 % в экспериментальной группе больше, чем в контрольной группе).

Во втором параграфе второй главы «**Внеклассные занятия и их роль в формировании чувств любви к природе, развитии просветительских качеств и экологической культуры учащихся 5- 6 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по циклу предмета биологии**» рассматривается проблема роли предметных кружков, как одного из видов внеклассных занятий и значение краеведческих материалов в активизации и формировании чувств любви к природе, развитии просветительских качеств и экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по циклу предмета биологии.

Организация и проведение внеклассных занятий, в том числе «предметных кружков» в исследованиях ряда зарубежных ученых, в том числе: Афанасьевой В.Ф., Беляевой В.С. Васильевой К.И., А.И. Никишова, Евдокимовой Р.М., Трайтак Д.И. и отечественных ученых: Мирзоева С.С., Абдуллозода Х., Шарипова М., Баротова К. характеризовались и рассматривались с научных, теоретических, методологических и практических точек зрения в ходе преподавания биологии и экологии.

Для обучения и точного определения роли внеклассных занятий, особенно «предметных кружков», в формировании чувств любви к природе, развитии просветительских качеств и экологической культуры учащихся 5-9 классов среднеобразовательных учреждений № 5, 18, 19, 32, 37 и 39 Фархорского района в рамках учебной программы по предметам «Ботаника» (5-6 классы), «Зоология» (7-8 классы), «Анатомия, физиология и гигиены здоровья» (9 классы) и «Экология» (9 классы) были проведены профилирующее анкетирование и тестирование.

В процессе анкетирования приняли участие 160 человек (учащиеся 5 классов села и районов), 192 человека (учащиеся 7 классов), 210 человек (учащиеся 8 классов) и 198 человек (учащиеся 9 классов). Общее количество учащихся при проведении педагогического тестирования, то есть анкетирования и устного опроса, составило 1367 человек из среднеобразовательных учреждений №5, 18, 19, 32, 37 и 39 Пархарского района.

В ходе анкетирования были отобраны следующие вопросники для предметных кружков:

1. Какие кружки по биологии и экологии вы считаете важными?
2. Нужно ли проводить внеклассные занятия по предметам биологии и экологии?

После изучения, исследования и анализа вопросов, включенных в вопросник, по письменным и устным ответам учащихся были достигнуты следующие результаты: интересны для учащихся 5-6 классов кружок «Юный ботаник» (охватывает 45% учащихся), для учащихся 7-8 классов кружок «Юные зоологи» (50%), для учащихся 9 классов «Юный физиолог» (40%), для учащихся 9 классов «Юный эколог» (56%).

Мы в педагогических опытах и экспериментах изучали, рассматривали и исследовали проблему формирования чувств любви к природе, развитие просветительских качеств и экологической культуры учащихся 5-9 классов среднеобразовательных учреждений в процессе внеклассных и внешкольных занятий по циклу предмет биологии (ботаника, зоология, анатомия, физиология, здравоохранение и экология).

Проблема значения краеведческого материала в формировании чувств любви к природе, развитие просветительских качеств и экологической культуры учащихся в процессе внеклассных и внешкольных занятий по предмету биология отражается в исследованиях зарубежных ученых: М.П. Бескоровайновой, Г.А. Гришина, В.В. Дранишникова, В.П. Иванова, С.Р. Лаптева и отечественных ученых С.С. Мирзоева, Х. Абдуллозода, М. Шарипова, А. Давлатова, М. Досакова, Р. Забирова Р., М. Саидова и А. Эргашева.

Во время участия на занятиях учителей и проведения тестирования - анкетирования было установлено, что 21 % учителей использовали на занятиях материалы, касающихся сельского хозяйства с целью формирования чувств любви к природе, воспитания у учащихся экологических знаний и культуры,

26% опрошенных использовали большое количество краеведческих текстов, а 16% из-за отсутствия научно-методической литературы на таджикском языке вообще не проводят их ни в ходе занятий, ни во время внеклассных и внешкольных занятий. На наш взгляд, основными причинами, по которым преподаватели и методисты не проводят и не используют материалы по краеведению в соответствии с требованиями образовательных программ, являются следующие:

1. Большинство учителей не имеют опыта подбора и использования, краеведческих материалов, чрезвычайно богатой флоры и фауны республики.

2. Отсутствие вспомогательных учебно-методических пособий на таджикском языке.

3. Отсутствие учебного оборудования, гербарий, учебников, учебно-методических пособий, чучел птиц и рептилий, снабжения и оборудования биологических и экологических лабораторий и т.д.

Следует отметить, что во внедрении краеведческой тематики в школе требуется совместная деятельность учащихся и учителей, которая носит творческо-поисковый характер. С юных лет он прививает детям любовь к Родине, чувство прекрасного, формирование интереса, развитие способностей, эстетического вкуса, принципа устойчивого воспитания, в том числе экологическую доброжелательность и культуру.

В третьем параграфе второй главы **«Результаты педагогических экспериментов»** процесс педагогических экспериментов продолжительностью в три этапа нашего исследования показаны в таблице 4 (по предмету Ботаника в 5-6 классах), в таблице 5 (по предмету Зоология в 7-8 классах), в таблице 6 (по предметам анатомия, физиология и гигиена здоровья в 9 классах) и таблица 7 (по предмету экология). В ходе изучения внеклассных занятий (тематические кружки, биолого-экологические викторины, биолого-экологические недели, вечеринки, конференции и др.) и внешкольных мероприятий (научные олимпиады, фенологические наблюдения, туризм или экологические путешествия и экскурсии) согласно структуре (научная диссертация, т.е. тема научной диссертации с широким участием учащихся 5 классов - 210 чел., VI классов - 321 чел., 7 классов - 288 чел., 8 классов -274 чел., 9 классов -274 чел.) из среднеобразовательных учреждений № 5, 18, 19, 32, 37 и 39 Пархарского района, в общей сложности принимали участие во время проведения анкетирования, письменных работ и устных опросов 1367 учащихся из сельских местностей Пархарского района, результаты которых были в данной работе анализированы и рассмотрены.

Также в процессе определения и анализа, диагностики собранных экспериментальных материалов исследователь провел анкетирование с 40 учителями, свыше 1367 учащимися, провел 62 беседы, разработал, проанализировал, внедрил и реализовал список 180 письменных контрольных работ и устных опросов для учащихся 5- 9 классов и спроектировал их.

Результаты письменных работ учащихся 5-6 экспериментальных и контрольных классов на вопрос «Перечислите разнообразие растений вашего села и района?» описано в таблице 4.

Таблица № 4

Результаты письменных работ учащихся 5-6 экспериментальных и контрольных классов на вопрос “Перечислите разнообразие растений вашего села и района”

№	Результаты ответов учащихся (в %)	5 классы		6 классы	
		ЭГ (120 чел.)	КГ (90 чел.)	ЭГ (170 чел.)	КГ (151 чел.)
1.	Полные и подробные ответы	66	53	68	60
2.	Правильные, но не полные ответы	12	28	16	22
3.	Неправильные или неполные ответы	22	19	16	18

В результате проведения итогов по ответам на письменные контрольные работы по предмету «Зоология» было установлено, что ответы учащихся экспериментальных 7 и 8 классов превосходят в сравнении ответам учащихся 7 и 8 контрольных классов на 10-15 %. Учащиеся 7 контрольных классов и 8 контрольных классов в текстах письменных работ о сезонных птицах и причинах их перелета и миграции, о дне птиц, о способах ухода, гнездования и кормления птиц представили не очень конкретную и обоснованную информацию. К сожалению, на третий вопрос «Назовите хищных птиц?» ни учащиеся 7, ни 8 экспериментальных классов, ни учащиеся 7 и 8 контрольных классов не предоставили информации.

Результаты реализации исследовательской модели по проведению внеклассных и внешкольных занятий по предмету «Экология» в экспериментальных классах (137 чел.) и в контрольных IX классах (129 чел.) с учетом письменно - контрольных работ, путем задавания следующих вопросов: «Перечислите основные экологические факторы?», 2. «Объясните значение света в жизни растений?», 3. «Дайте сведения об антропогенных факторах?»

Результаты письменных – контрольных работ по вышеуказанным вопросам в 9 экспериментальных классах и 9 контрольных классах были представлены в таблице №5.

Из показателей таблицы № 4 стало известно, что результат правильных и полных ответов учащихся 9 экспериментальных классов составил 78 %, а учащихся контрольных 9 классов - 68 %, т.е. результат правильных и полных ответов учащихся 9 экспериментальных классов от контрольных классов по этим вопросам письменных контрольных работ на 10% больше.

Таблица 5.

Результаты письменных – контрольных работ в 9 экспериментальных классах и 9 контрольных классах

№	Результаты ответов учащихся на письменные-контрольные работы (в %)	Экспериментальные классы (134 чел.)	Контрольные классы (126 чел.)
4.	Полные и подробные ответы	78	68
5.	Полные, но не подробные ответы	10	12
6.	Неполные и не подробные ответы	12	20

В добавок этому, ответы 9 экспериментальных классов полны, точны и научно обоснованы. Они на все три вопроса письменной контрольной работы, то есть на вопросы «Значение света в жизни растений», «Основные экологические факторы» (биотические, абиотические — свет, влага, тепло, холод, атмосферное давление и др.) и «Антропогенные факторы» (прямое и непосредственное воздействие человека на природу, вырубка и сжигание деревьев и лесов для получения строительных материалов - досок, древесины, фанеры, топлива, строительство заводов и фабрик, административных и культурных зданий, школ, жилых домов и т.д.) выразили конкретно свое мнение в письменной форме. Результаты ответов учащихся 5-9 классов на анкету-опросник «Среда обитания и приспособление организмов к ней» (таблица № 6).

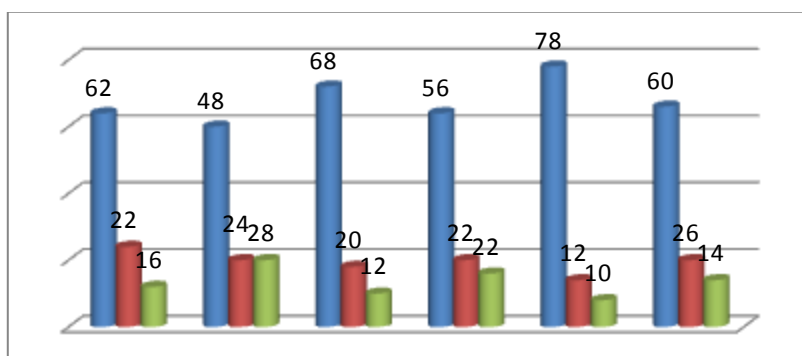
Таблица № 6

Результаты ответов учащихся 5-9 классов на анкету-опросник «Среда обитания и приспособление организмов к ней»

Количество учащихся	Классы	Экспериментальные классы			Испытательные классы (контрольные)		
		Полные или правильные и подробные	Правильные, но неполные ответы	Неправильные и неполные ответы	Полные или правильные и подробные	Правильные, но неполные ответы	Неправильные и неполные ответы
210	5	50	40	10	38	32	30
321	6	58	26	16	50	30	20
288	7	62	28	10	50	32	18
274	8	68	16	16	60	24	16
274	9	78	12	10	70	16	14
1367		62,3%	4,4%	9,2%	53,6%	26,8%	24,8%

В целом следует отметить, что количество полных и подробных ответов в 5 экспериментальном классе составляет преимущественно 12%, чем в 5 контрольном классе, в 6 экспериментальном классе количество полных и подробных ответов на 10,8% больше, на чем в 6 контрольном классе, а среднее количество полных и подробных ответов в 7 экспериментальном классе преимущественно на 12% выше, чем в 7 контрольном классе, полных и подробных ответов в 8 экспериментальном классе на 8% выше, чем в 8 контрольном классе, но полных и подробных ответов в 9 экспериментальном классе на 8% больше, чем 9 контрольном классе.

В параграфе 2.3 «Динамика или процесс развития и формирования чувств любви к природе, развитие просветительских качеств и экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе проведения внеклассных и внешкольных занятий по циклу предмет биологии» (ботаника, зоология, анатомия, физиология и гигиена здоровья, экология) анализируется и рассматривается в диаграмме 1- экспериментальные классы 1-ый год, диаграмма 2 в контрольных классах – 1 год (2017-2018), диаграмма 3 в экспериментальных классах 2-ой год (2019-2020), диаграмма 4 в контрольных классах - второй год (2019-2020) и диаграмма 5- в экспериментальных классах - третий год (2021-2022), диаграмма 6 – в контрольных классах - третий год (2021-2022).

Теперь рассмотрим уровень усвоения знаний учащимися V-IX классов в течение трех периодов педагогического исследования:

✓ Показатели «Высокий уровень» в контрольных классах составляет в 1-ый год (2017-2018) - 48%, во второй год (2019-2020 гг.) - 56%, в третий год (2021-2022 гг.) - 60%;

✓ Показатели «Среднего уровня» составляет - в первый год (2017-2018) - 24%, во второй год (2019-2020) - 22%, в третий год (2021-2022) - 26%;

✓ Показатели «Низкого уровня» составляет - в 1-й год (2017-2018) - 28%, во 2-й год (2019-2020) - 22%, в 3-й год - 14%.

По окончании разработок и рецензировании второй главы диссертации мы сделали следующие **выводы**:

1. В целях проведения педагогических экспериментов подготовленная нами модель под названием «Формирование экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии» подтвердила поставленную гипотезу;

2. Для учителей и методистов среднеобразовательных учреждений на основе «Педагогической экспериментальной базы» разработаны наблюдения, анкетирования, устные обсуждения, диспуты и беседы, в виде ведущих рекомендаций-ракурсов по всему циклу предмет биологии в рамках требований учебных программ по вышеуказанным предметам, по перечню наглядных пособий, предметных кружков, поурочных планов, календарно-тематических планов, планов проведения биологических и экологических походов.

Общие выводы

В нашем исследовании рассматривалась проблема формирования экологической культуры учащихся 5-9 классов среднеобразовательных учреждений Республики Таджикистан в процессе внеклассных и внешкольных занятий по циклу предметов биологии. Подверглась обсуждению и исследованию связь между аспектами формирования экологической культуры учащихся, а также поиск творческой деятельности и научно-мировоззренческой деятельности учащихся, возможность и педагогические условия разработки путей и методов педагогического эксперимента.

Формирование экологической культуры учащихся является центральной проблемой целевых и педагогических сторон, положительными и эмоциональными отношениями к полученным знаниям с целью дальнейшего расширения сферы обучения, умений и навыков; учтены поощрения учебной деятельности, его основной объект; процесса усвоения цели, и наконец, усвоение теоретических знаний.

Развитие активности и чувств любви к природе связано с требованиями, пожеланиями и интересами учащихся, которое приводит к бдительности и приобретению знаний и высокому учебно-познавательному уровню учащихся.

В процессе проведения педагогических испытаний с нашей стороны была определена зависимость и взаимосвязь формирования чувств любви к природе и признаки понятия «деятельность». На наш взгляд, появление новых мотивов, в том числе развитие интереса к профессиональному образованию и, наконец, формирование экологической культуры закладывает надежную основу для развития самостоятельной, поисковой и творческой деятельности учащихся.

Описана и рассмотрена взаимосвязь «просветительской деятельности» и «формирования экологической культуры учащихся», определяется ход развития познавательной деятельности.

Деятельность и активность связаны с появлением интереса, самостоятельности и положительно влияют на качество и уровень обучения учащихся.

В нашем исследовании мы определили, что формирование экологической культуры к природе зависит от признаков деятельности, в том числе от внимания - реального, изобразительного поисково-творческого, от состояния, ситуаций или условий, от статистического к экстенсивному, а затем

к основному интересу или главному интересу, от доминирования элементов интереса и удовольствия на каждом этапе развития, т.е. действенного, духовного, интеллектуального и волевого.

Элементы содержания формирования экологической культуры в процессе внеклассных и внешкольных занятий в рамках требований образовательных программ по циклу предмет биологии, а также духовно-интеллектуальные компоненты, связанные с усилиями учащихся по изучению биологических процессов и явлений, решению задач, искреннему проникновению в глубь биологических явлений и знаний, вхождению, увеличению потока деятельности и положительных отношений-эмоциональных, но волевых, которые ведут к открытию самостоятельного овладения знаниями, умениями и навыками учащихся.

Взаимосвязь между степенью развития деятельности и формирования экологической культуры, исследовательской и творческой деятельностью обрабатываются и оформляются в процессе педагогического эксперимента, что является научно-методологической основой разработок и сортировок модели темы исследования «Формирование экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии».

Разработка, оформление теоретической модели формирования экологической культуры учащихся в нашем исследовании зависят от возрастных особенностей, развития поисково-творческой активности на основе содержательных аспектов образовательного процесса, которые состоят из таких путей и методов формирования экологической культуры учащихся, как:

1. Через содержание биологических знаний, повышение теоретических аспектов, усиление научного мировоззрения, обоснование методологических направлений, усиление практических направлений, проблемных путей, повторения знаний и т.д [4-А].

2. Через организацию и самостоятельную деятельность, поиска, творчества и решений задач, упражнений, использование путей и методов исследования, организация наблюдений, реализацию аспектов модели исследования, в ходе проведения внеклассной и внешкольной деятельности по циклу предмет биологии [3-А].

3. На основе проблемного образования редактировались и конструировались единства содержательных аспектов, изложения, представления, а также формы и методы, содержания, цели, эффективность внеклассных и внешкольных занятий, педагогико-дидактические направления, методы формирования экологической культуры учащихся [11-А].

- 4) Была разработана и оформлена роль экологических и краеведческих знаний в содержании цикла предмет биологии была разработана, скорректирована и оформлена с целью формирования экологической культуры учащихся, профессиональных навыков и навыков выбора профессии учащимися.

Экологизация содержания образовательных программ по циклу предмет биологии прокладываются на основе известных и прогрессивных понятий, в

том числе «Экологические факторы», «Окружающая среда», «Естественное общество», «Охрана и плодотворное использование биологических объектов» [4-А].

Они способствуют выявлению взаимосвязи организмов с окружающей средой, определяют роль этих факторов в природе и в жизни человека, необходимость охраны живых объектов, также разнообразие видов организации обучения, то есть обычные уроки, внеклассные и внешкольные занятия, которые являются основой формирования экологической культуры учащихся

5). Разработаны и переработаны указания и методические разработки и рекомендации по использованию страноведческих материалов в ходе проведения внеурочной и внешкольных занятий в процессе изучения по циклу предмет биологии [7-А].

б) Роль и статус внеклассных и внешкольных занятий в процессе активизации и формирования экологической культуры учащихся, пути и приемы их реализации, связанные с организацией и формирования творческо-поисковой деятельности были переработаны и спроектированы с методологической точки зрения: в том числе;

–в помощь профессиональным учителям и профессиональным методистам разработаны примерные календарно-тематические планы по циклу предмет биологии с предложениями и методическими рекомендациями, с использованием разных методов обучения на уроках, различные формы внеклассных и внешкольных занятий, дополнительная литература для учащихся, подобраны вопросы и упражнения по дидактическим материалам, то есть ответы на вопросы и заполнение таблиц, составление схем, изготовление моделей, разработка инструкций для самостоятельной работы и проведение опытов и экспериментов.

7. По итоговым результатам проведенных педагогических испытаний по формированию экологической культуры учащихся мы пришли к следующим выводам:

а) Методика предлагаемого нами исследования «Формирование экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии» в экспериментальных группах 5-9 классов по сравнению с учащимися 5-9 контрольных классов - на 10-12 % больше;

б) Активизация и формирование чувств любви к природе, развитие просветительских качеств и экологической культуры учащихся, в содержании учебного материала по циклу предмет экологии составляет по «Ботанике» - в V-VI классах до 10%, - по предмету «Зоология» в VII-VIII классах больше, а в IX-х классах много информации по характеристике анатомио-физиологических особенностей – составляет всего - 6-8%.

в) Эффективность, увлеченность и интерес, формирование экологической культуры учащихся и развитие поисково-творческой активности учащихся, по нашим выводам в 9 –ом классе по предмету «Ботаника» больше, меньше по "Зоологии" и на 3 месте относительно "Анатомия, физиология и

гигиена здоровья", то есть "Ботаника" на 1 месте, "Зоология" на втором месте, а "Анатомия, физиологии и гигиена здоровья» на 3 месте.

г) Предложенная нами исследовательская модель «Формирование экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии» и поэтапное освоение общебиологических знаний, в том числе биологии и краеведения, развитие поисково-творческой деятельности, научного мировоззрения у учащихся, в контексте развития познавательных процессов – восприятия, памяти, мышления, внимания, эмоций постоянно возросли, «Высокий уровень усвоения знаний» учащимися экспериментальных 5-9 классов увеличился до 29%, «Средний уровень усвоения знаний» до 22% и «Низкий уровень усвоения знаний» до 18%, но «Высокий уровень усвоения знаний» - в 5-9 контрольных классах составлял - 19% "Средний уровень усвоения знаний" - 16% и "Низкий уровень усвоения знаний" - 9%.

В целом, уровень усвоения знаний учащимися 5-9 экспериментальных классов в среднем на 15-20% выше уровня усвоения 5-9 контрольных классов.

Таким образом, результаты проведенных нами педагогических исследований на исследовательской модели в деятельности профессиональных педагогов и методистов и опыт общеобразовательных учебных заведений Республики Таджикистан были полностью и практически реализованы.

Цель, содержание, задачи и содержание методики или модели нашего исследования состояли из следующих пунктов и аспектов:

а) В связи с укреплением знаний по экологии и страноведению в содержание учебных материалов были внесены дополнительные изменения, за счет экологизации, которые представлены в таблицах 1, 2, 3 и 4 диссертации, такие изменения состоят из следующих пунктов: среди прочего, на одном из «Вводных уроков» по предмету «Ботаника» (в 6-х классах) учитель знакомит учащихся с важными экологическими факторами «Окружающая среда», «Общество растений», «Охрана и эффективное использование биологических объектов», с использованием представленных в нашем исследовании приемов и методов, изобразительных средств – таблиц, рисунков, планов и других изображений – путем «копирования» или «приватизации», детально внедряли баннеры. Отметим, что отныне такие общебиологические кружки, при изучении всех предметов и разделов естествознания (ботаника в 5-6 классах, зоология в 7-8 классах, анатомия, физиология и здравоохранение в 9-х классах, экология в 9-м классах также изучались с использованием понятий «биологическое разнообразие и баланс», «экологические системы» и разнообразие уникальной флоры и фауны Республики Таджикистан. Относительно изучения предмета «Анатомия, физиология и охрана здоровья» в 9 классе, согласно разработанной автором модели, учителя в большей степени опирались на вопросы связи организма с внешней средой, зависимости здоровья на факторы окружающей среды, соблюдение гигиенических норм и правил.

8. В целях активизации и развития чувства любви к природе, развития познавательных и эколого-культурных аспектов учащихся большую часть воспитательной деятельности, в том числе аудиторных занятий, внеклассных и внешкольных занятий, самостоятельных работ, различных дидактических материалов, т.е. использование карточек-заданий, образцы которых можно использовать для организации самостоятельных работ на основе текста учебника, таблиц, естественных объектов (муляжи, влажные препараты внутри формалинсодержащих препаратов).

Рекомендации по практическому использованию результатов исследования:

В процессе написания диссертации на тему «Формирование экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии» были рассмотрены вопросы научно-методических основ активизации и формирования экологических знаний школьников в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии, современные технологии реализации деятельности, нами предложены следующие рекомендации по реализации основных моментов в исследуемой диссертации:

1. На основе государственных программ в области охраны окружающей среды, отделами образования и через них общеобразовательными учреждениями составлять конкретные программы по сохранению природы и ее компонентов;

2. Пересмотреть и адаптировать к современным условиям образовательные программы по ботанике (5-6 классы), зоологии (6-7 классы), анатомии и физиологии (8-9 классы);

3. На основе обновленных программ учеными, отраслевыми специалистами, методистами, педагогами и психологами, лучшими учителями в данной области должны быть написаны учебники, в которых в полной мере будут отражены основы общебиологических наук.

4. Должны быть разработаны конкретные программы проведения внеклассных и внешкольных занятий, в которых должны быть учтены все требования к учебным предметам, особенно общебиологическим предметам;

5. По инициативе администрации общеобразовательных учреждений и учителей-предметников будут организованы выездные лаборатории при биологических кабинетах, а все лабораторные работы, включенные в программы, должны выполняться в соответствии с местными возможностями;

6. По возможности должны быть организованы уголки живой природы (растений и животных), тщательно изучены естественные этапы их развития;

7. Укрепить связь между методическим объединением учителей общебиологических предметов и профильными методистами городов и районов, создать необходимые условия для творчества учителей;

8. Уделяя серьезное внимание летним заданиям учащихся по предметам ботаники, зоологии, биологии, анатомии, экологии, требовать от них

выполнения, отчеты учителей должны рассматриваться в методическом совете учреждения, а основные выводы;

9. Принимать практические меры по формированию экологической культуры учащихся на внеклассных и внешкольных занятиях с использованием современных методов;

10. Для пропаганды охраны окружающей среды необходимо использовать современные средства обучения. Необходимо внедрить использование интернет-материалов в формировании мировоззрения и экологической культуры учащихся;

11. Проводить конкурсы «Защитим природу», «Используем природу с умом» на городском, районном, областном и республиканском уровне и освещать в печати и информационных СМИ.

Аннотатсия

ба кори диссертатсионии Қўзиева Раъногул Мирмуҳамадовна дар мавзуи “Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ аз биология”, ки барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои педагогӣ аз рӯи ихтисоси 13.00.01– педагогикаи умумӣ, таърихи педагогика ва таҳсилот

Калидвожаҳо: ташаккул, маданияти экологии хонандагон, раванд, корҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ, биология.

Азнавсозӣ, ислоҳот ва такмили нақшаю барномаҳои таълимии фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ, риёзӣ ва техникӣ дар заминаи амалисозии Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 январи соли 2020 №1445 Дар бораи «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» эълон намудани солҳои 2020-2040 сурат гирифта истодааст. Дар ин радиф ба нақша ва барномаҳои таълимии фанҳои биологӣ (ботаника, зоология, анатомия, физиология ва бехдошти саломатӣ, экология ва биологияи умумӣ) бо тақозои замони муосир тағйироту иловаҳо ворид гардиданд.

Мақсади таҳқиқот. Коркард ва тарҳрезӣ намудани асосҳои илмию назариявии ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ аз биология маҳсуб меёбад.

Объекти таҳқиқот – Раванди фаългардонӣ ва ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5-9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ аз биология.

Навгонию навоарихи таҳқиқот чунин арзёбӣ мегарданд:

1. Модели илмӣ-назариявӣ ва методии амалии мавзуи таҳқиқотӣ доир ба “Ташаккули маърифати экологии хонандагони синфҳои 5 – 9 дар ҷараёни машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ аз биология” - и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, коркард ва аз ҷиҳати амалӣ асоснок карда шуд;

2. Муайян карда шуд, ки барои фаългардонӣ ва ташаккули маърифати экологии хонандагон системаи яклухти ҷараёни таълим, ягонагию боҳамалоқамандии самтҳои мундариҷавии таҳқиқот мавҷуд набуда, ин раванд ҷараёни мунтазами муаррифию арзёбӣ, тарҳрезӣ ва мураттабсозии технологияҳои навро талаб менамояд;

3. Нақш ва мақоми методҳои гуногуни таълим, шаклҳои ташкилии раванди таълим, аз ҷумла машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ дар фаългардонӣ ва ташаккули маърифати экологӣ, инкишофи фаъолияти ҷустуҷӯию эҷодӣ ва ҷаҳонбинии хонандагон аз сикли фанҳои умумибологӣ муайян ва арзёбӣ гардид.

4. Дар ҷараёни гузаронидани мушоҳидаҳо, озмоишҳои педагогӣ, саволнома-анкетаҳо, корҳои хаттӣ-санҷишӣ, омӯзиши таҷрибаи пешқадами педагогии омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ аз сикли фанҳои умумибологӣ мазмун ва мандариҷаи машғулиятҳои намунавӣ барои гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфию беруназмактабӣ таҳия карда шуд.

Дараҷаи таълим: аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқот шароити имкониятҳои самараноктар таълим ва ташаккули фарҳанги экологии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ пешниҳод шудааст.

Соҳаи истифода: маориф, таълим, барномарезӣ, банақшагири.

Аннотация
диссертации Кузиевой Раъногул Мирмухамедовны
«Формирование экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе
внеклассных и внешкольных занятий по биологии», на соискание ученой степени
кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01.–Общая педагогика,
история педагогики и образования

Ключевые слова: формирование, экологическая культура учащихся, процесс, внеклассные и внешкольные занятия, биология

Формирование экологической культуры учащихся является центральной проблемой целевых и педагогических сторон, положительными и эмоциональными отношениями к полученным знаниям с целью дальнейшего расширения сферы обучения. В контексте реализации Указа Президента Республики Таджикистан от 31 января 2020 года № 1445 об объявлении 2020-2040 годов «Двадцатилетием изучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования». В связи с этим в планы и учебные программы предмета экология (ботаники, зоологии, анатомии, физиологии и здоровья, экологии и общей биологии) были внесены изменения и дополнения в соответствии с требованиями современности.

Цель исследования: поиск, обработка и проектирование научно-теоретических, педагогических и дидактических основ формирования экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии.

Объект исследования. Процесс формирования экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии.

Новизна исследования: 1. Переработана и реализована научно-теоретическая и методолого-практическая модель темы исследования «Формирование экологической культуры учащихся 5-9 классов в процессе внеклассных и внешкольных занятий по биологии»; 2. Определено, что для формирования экологической культуры учащихся требуются комплексные системы образования, отсутствие единств и координаций содержательных направлений исследования. Этот процесс требует регулярного процесса представления, оценки, проектирования и налаживания новых технологий; 3. Обработаны и оценены роль и статус различных методов обучения, формы организации образовательного процесса, в том числе внеклассных и внешкольных занятий в формировании экологической культуры, развитии у учащихся поисково-творческой деятельности и мировоззрения учащихся по циклу предмета биологии. 4. В процессе проведения наблюдений, педагогических испытаний была проанализирована, составлена и реализована цель, содержание, задачи вопросника - анкетирования, письменные контрольные работы, изучение передового педагогического опыта учителей общеобразовательных учреждений в ходе проведения внеклассных и внешкольных занятий по циклу предмета биологии.

Уровень реализации: по результатам исследования представляются условия и возможности для более эффективного воспитания и формирования экологической культуры учащихся общеобразовательных учебных заведений.

Область использования: образование, обучение, программирование, планирование.

Abstract

dissertations of Kuzieva Ranogul Mirmukhamadovna "Formation of ecological culture of students of the 5-9th grades in the process of extracurricular and out-of-school classes in biology", for the degree of candidate of pedagogical sciences in the specialty 13.00.01. - General pedagogy, history of pedagogy and education

Keywords: formation, ecological culture of students, process, extra-curricular and out-of-school activities, biology.

The formation of the ecological culture of students is the central problem of the target and pedagogical sides, positive and emotional attitudes towards the knowledge gained in order to further expand the purpose of education. In the context of the implementation of the Decree of the President of the Republic of Tajikistan dated January 31, 2020 No. 1445 on the announcement of 2020-2040 as "Twenty years of the study and development of natural, exact and mathematical sciences in the field of science and education." In this regard, changes and additions were made to the plans and curricula of the subject of ecology (botany, zoology, anatomy, physiology and health, ecology and general biology) in accordance with the requirements of the present.

The purpose of the study: search, processing and design of scientific, theoretical, pedagogical and didactic foundations for the formation of ecological culture of students of the 5-9th grades in the process of extra-curricular and out-of-school classes in biology.

The object of the study. The process of formation of ecological culture of students of the 5-9th grades in the process of extracurricular and extracurricular activities in biology.

Research novelty: 1. The scientific-theoretical and methodological-practical model of the research topic "Formation of the ecological culture of students of the 5-9th grades in the process of extra-curricular and out-of-school classes in biology" has been revised and implemented; 2. It was determined that for the formation of the ecological culture of students, complex education systems are required, the lack of unity and coordination of meaningful areas of research. This process requires a regular process of introducing, evaluating, designing and establishing new technologies; 3. The role and status of various teaching methods, forms of organization of the educational process, including extracurricular and extracurricular activities in the formation of ecological culture, the development of students' search and creative activity and the worldview of students in the cycle of the subject of biology, were processed and evaluated. 4. in the process of conducting observations, pedagogical tests, the purpose, content, tasks of the questionnaire were analyzed, compiled and implemented - questionnaires, written tests, the study of advanced pedagogical experience of teachers of general educational institutions in the course of extra-curricular and out-of-school classes in the cycle of the subject of biology.

Level of implementation: according to the results of the study, conditions and opportunities are presented for more effective education and formation of an ecological culture of students in general educational institutions.

Area of use: education, training, programming, planning.